

PIRKKO LEINO-KAUKIAINEN

Suomalaisten kirjalliset taidot autonomian kaudella

Suomalaiset ylpeilevät maineellaan hyvinä lukijoina, ja lukutaidolla onkin pohjoismaisissa pitkät perinteensä. Sen sijaan kirjoitustaitoa alettiin opetella yleisemmin vasta 1800-luvun lopulla, ja kansakoulu yleistyi sen kansalaisten perustaidoksi. Tässä artikkelissa tarkastellaan kirjoitustaidon tasoa Suomessa ennen kansakoulun vaikutusta.

■ Ihmisen kasvua kansalaisuuteen on vaikea ymmärtää ilman kirjallista kulttuuria ja kirjallisia taitoja. Ne loivat edellytyksiä ottaa vastaan uuden yhteiskunnan, muuttuvan työelämän ja sosiaalisten suhteiden tarjoamia mahdollisuuksia ja osallistua omaehtoisesti yhteisön toimintoihin. Ilman kirjallisia taitoja ihmisen oli jokseenkin mahdotonta toimia modernin yhteiskunnan täysivaltaisena kansalaisena. Nuo taidot tarjosivat huomattavasti paremmat välineet hankkia tietoja ja osallistua yhteiskunnalliseen keskusteluun kuin pelkästään suullinen kulttuuri.¹

Tämän artikkelin tavoitteena on tutkia kirjallisten taitojen ja etenkin kirjoitustaidon yleistymistä Suomessa autonomian kauden lopulla siinä vaiheessa, missä kansakoulu ei vielä ollut antanut tai yleistänyt kirjallisia perusvalmiuksia. Yleinen käsitys suomalaisen kirjallisista taidoista ennen kansakoulun vaikutusta on, että valtaosalla oli jonkinlainen lukutaito jo ennen 1800-lukua. Tiedot lukutaidon laadusta ovat kuitenkin puutteellisia ja perustuvat papiston seurakuntansa tilasta säännöllisesti antamiin tietoihin. Lukutaidon määrittelylle ei ollut yhteistä normistoa, emmekä siksi tiedä, tarkoittiko lukutaito etupäässä sisältä lukemista vai ulkoa lukemista.² Papiston käyttäytymistä määrittänyt vaatimus kirkollisen opetuksen tehokkaasta toteutuksesta seurakunnissa, mikä on voinut ohjata raportointia ja vai-

kuttaa siten tietojen tulkintaan. Emme voi tällaisten lähteiden perusteella varmuudella todentaa, millaiset suomalaisten tekstin ymmärtämisen taidot todella olivat.

Kansanopetuksen tehostamista ja kansakoulua ajanut J. V. Snellman antoi *Saima*-lehdessä 1845 tilanteesta aika pessimistisen kuvan:³

Kokeilkoon kuka tahansa jotain rahvaan joukosta valittua talonpoikaa. Sieltä löytyy joitakuita, jotka lukevat katkismusta ja virsikirjaa sangen reippaasti, Raamattua hieman kankeammin. Sen sijaan he lukevat tavaamalla kaikkea kirjoitusta, jonka sisälukua ei koetella vuodesta toiseen toistuvilla ulkoläksyillä tai läksyn sisältöä ja sanamuotoa koskevilla kysymyksillä. Rahvaan parista voi löytää kirjoitustaitoisia miehiäkin, jotka silti vain jokaista sanaa tapaillen lukevat sellaista kirjaa, joka ei ole sisällöltään uskonnollinen. Jo se seikka, että talonpoika vain harvoin osaa lukea lausumatta lukemaansa suureen ääneen julki, osoittaa rahvaan lukutaidon tasoa.

Kirjoitustaitoa koskevat tiedot ovat yleensä niukkoja ja katkelmallisia. Nykyisin nuo taidot mielletään yhteenkuuluviksi – lukitaidoksi –, mutta näin ei ollut vielä 1800-luvulla.⁴ Kansainvälisissä tilastoissakin suomalaiset ja ruotsalaiset esiintyivät hyvin pitkään lukutaidottomina siitä syystä, että lukutaitoisiksi arvioitiin vain ne henkilöt, joilla oli sekä luku- että kirjoitustaito. Näiden taitojen kytkentä toisiinsa liittyy niiden takana olevaan formaaliseen koulutukseen. Kytkös on perusteltu myös siksi, että vasta kirjoitustaidon saavuttaminen on varma osoitus henkilön tekstin ymmärtämisen tai-

1. Britt Liljewall (2001), *Självskrivna liv: Studier i äldre folkliga levnadsminnen*. Stockholm: Nordiska museets förlag, 90.

2. Vuokko Melin, *Lukutaidon opetus Suomessa*. Acta Universitatis Tamperensis ser A vol 261. Tampere: Tampereen yliopisto 1989, 82.

3. *Saima* 10.4.1845 'Folkskolans inrättning'. Käännös Eero Ojanen. J. V. Snellman (2002), *Kootut teokset 7: Elokuu 1844–Toukokuu 1845*. Helsinki: Opetusministeriö, 399.

4. Ks. tarkemmin lukutaidon käsitteestä ja sen muuttumisesta Ilkka Mäkisen artikkeli tässä numerossa.

dosta.⁵ Tälle tasolle päästyään hän on myös pystynyt tilaamaan ja lukemaan sanomalehtiä sekä osallistumaan aktiivisesti aikansa kirjalliseen kulttuuriin.

Suomalainen yhteiskunta ja koulutustaso

Suomalainen yhteiskunta oli 1800-luvulla hyvin agraarinen. Vuosisadan puolivälissä vielä neljä viidesosaa kansasta sai toimeentulonsa maataloudesta, ja kaupunkilaisia maassa oli vain runsaat satatuhatta (6,7 prosenttia). Vuoteen 1900 mennessä kaupunkilaisten osuus kasvoi 13 prosenttiin (lähes 340 000 henkeä), mikä oli edelleen pieni luku esimerkiksi muihin pohjoismaihin verrattuna.⁶

Yhteiskuntarakenne perustui säätyjakkoon, ja syntyperä määritti ihmisen paikan yhteisössä. Hänen tuli myös elää säätynsä mukaisesti, ja siksi lapset kasvatettiin eri tavoin riippuen siitä, kuuluiko perhe säätyläisiin vai ”muihin”. Ylimpien säätyjen lasten kasvatukseen kuului oleellisena osana kirjallisten taitojen omaksuminen. Yhteiskunta ei 1800-luvun alkupuoliskolla ollut kuitenkaan niin staattinen kuin kliseemäinen kuva antaisi aiheen uskoa. Maaseudulla esimerkiksi piikat ja rengit vaihtoivat vilkkaasti työpaikkoja, mutta aina 1870-luvulle saakka muutto tapahtui joko oman kunnan sisällä tai lähialueella. Vuosisadan jälkipuoliskolla muuttomatkat pitenivät. Perheyhteisön hajoaminen kasvatti kiinnostusta kirjallisia taitoja kohtaan, koska ne antoivat mahdollisuuden yhteyksien ylläpitämiseen.⁷

Säätyläiset, joiden joukkoon luettiin myös ylioppilaat, kuuluivat yleensä luku- ja kirjoitustaitoisiin. On arvioitu, että sivistyneistön määrä Suomessa 1800-luvun alussa oli 25 000 henkeä. Kun koko maan väkiluku oli tuolloin noin 850 000, sivistyneistön osuus siitä oli kolmen prosentin luokkaa. Koulutettujen joukkoon lukeutui sivistyneistön ohella osa kaupunkien porvaristosta. Vaikka Suomen väkiluku kasvoi vuosisadan puoliväliin mennessä 1,6 miljoonaan, koulutustaso parani hitaasti. Vielä 1880 vain vajaat kaksi prosenttia kymmenen vuotta täyttäneistä suomalaisista oli saanut kansakoulun kurssia enemmän koulutusta.⁸

Vuonna 1865 kolmen säädyn, aatelin, papiston ja porvariston, määrä oli perheenjäsenet mukaan luettuna vain 30 600 henkeä. Suurimman säädyn lähes 700 000 henkeä muodostivat talolliset. Säätyläisten osuus väestöstä ei jakautunut tasaisesti, vaan se oli suurin Viipurin läänissä, missä vuokratiljelmät ja maatyöläisiä oli vähemmän kuin läntisessä Suomessa. Hämeen läänissä säätyihin kuuluvien osuus oli pienin, ja siellä vain vajaa neljäsosa väestöstä oli säätyläisiä. Turun ja Porin läänissä suhde oli samaa luokkaa.⁹

Maaseudulla palveluammatteihin kuului muun muassa itsenäisiä käsityöläisiä, mestareita, kauppiaita, aliupseereja, sotilaita ja perhepalvelijoita. Nämä olivat vailla porvarisoikeuksia, mutta voidaan olettaa, että monet hankkivat itselleen kirjoitus- ja laskutaidon, sillä niitä tarvittiin käytännön liiketoiminnassa. Tiedämme myös, että sotamiehille opetettiin lukemista ja että aliupseerien koulutukseen sisältyi lukemisen ja kirjoituksen harjoittelua sekä kaunokirjoitusta.¹⁰

5. Egil Johansson (1981), 'Den kyrkliga lästraditionen i Sverige – en konturteckning', teoksessa *Ur nordisk kulturhistoria: Läskunnigheten och folkbildning före folkskoleväsendet*. XVIII nordiska historikermötet, rapport III. Studia Historica Jyväskyläänsä 22.3. Jyväskylä, 196; Timo Myllyntaus (1991), 'Luku- ja kirjoitustaito teollistuvassa Suomessa – tilastoharhako?' *Historiallinen Aikakauskirja* 89, 118–119.

6. Kaarina Vattula (toim.) (1983), *Suomen taloushistoria 3: Historiallinen tilasto*. Helsinki: Tammi, 25–26.

7. Antti Rosenberg (1966), *Muuttoliike Uudenmaan läänissä esi-industrialistisen kauden lopulla (1821–1880)*. Historiallisia Tutkimuksia 70. Helsinki: SHS, erit. 51–99 ja 254; Eino Jutikkala (2003), 'Tilalliset ja tilattomat', teoksessa Viljo Rasila & Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia 1: Perinteisen maatalouden aika: Esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS, 453.

8. *Suomen Virallinen Tilasto (SVT)* VI:29, Väestötilasto: Pääpiirteet Suomen väestötilastosta 1750–1890, I, Taulu 71.

9. Viljo Rasila (2003), 'Suomalainen yhteiskunta 1865', teoksessa Viljo Rasila & Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia 1: Perinteisen maatalouden aika: Esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: SKS, 451; vrt. SVT VI:11, s. 3–4. Vuonna 1880 porvaristoon kuuluvien lukumäärä oli kasvanut 65 700 henkeen, mutta muiden säätyläisten määrä oli lähestulkoon sama kuin 1865.

10. J. E. O. Screen (1996), *The Finnish Army 1881–1901: Training the Rifle Battalions*. Studia Historica 54., Helsinki: Finnish Historical Society, 217–218; Pirk-

Kuva suomalaisesta yhteiskunnasta kahden kerroksen väkenä 1800-luvun jälkipuoliskolla täydentyä, kun muistetaan, että säätyajan ohella kieli ryhmitti väestöä. Yhteiskunnan ylin kerros oli ruotsinkielistä, ja suomi oli rahvaan kieli, vaikka tosin maalaispitäjissä asui 1880 noin 230 000 ruotsinkielistä (12,1 prosenttia maaseutuväestöstä). Kirjallisen kulttuurin alueella kuva näyttyy sellaisena, että sivistyneistö ja porvariston johtava kerros käyttivät ruotsin kieltä, lukivat sekä kotimaassa painettuja ruotsinkielisiä kirjoja että lehtiä ja tilasivat niitä myös ulkomailta. Sen sijaan 1800-luvun alussa suomenkielinen kirjallinen kulttuuri oli kovin ohutta ja muun kuin hartauskirjallisuuden tarjonta kansan kielellä niukkaa.

Koulutus ja kirjallistuminen levisivät verkkaisesti kansan keskuuteen ennen 1800-luvun puoliväliä, mutta vauhti nopeutui vuosisadan jälkipuoliskolla. Kiinnostava kysymys on, omaksuiko ruotsinkielinen rahvas kirjalliset taidot varhaisemmin kuin suomenkielinen ja mikä merkitys tässä oli kielellä tai asuinpaikalla.

Lukutaidon alkeet

Lukutaito yleistyi Suomessa ja Ruotsissa vähintäänkin sata vuotta aikaisemmin kuin kirjoitustaito, eikä tämä liittynyt formaalisen koulutuksen kehittämiseen, kuten monissa muissa maissa, missä luku- ja kirjoitustaidon leviäminen tapahtuivat käsi kädessä. Erot maaseudun ja kaupungin, sosiaaliryhmien ja sukupuolten välillä olivat kummassakin maassa verrattain pieniä. Lukutaidon kehitys Suomessa ja Ruotsissa pohjautui vuoden 1686 kirkkolakiin, johon sisältyi vaatimus yleisestä lukutaidosta. Luterilaisen puhdasoppisuuden kaudella oli tärkeää opettaa kansalle kristinopin alkeet, joiden osaaminen oli edellytys rippikoulun läpäisemiselle ja sitä kautta avioliiton solmimiselle.¹¹

Lukemisen ja kristinopin perusasioiden opettaminen kuului huoneentaulun maailmassa vanhempien ja talon isännän velvollisuuksiin. Opetusta tuettiin 1600-luvun lopulta alkaen niin sanotuissa lukkarinkouluissa ja myöhemmin kiertokouluissa. Papisto harjoitti yhteiskunnan kontrollia, tutki kinkereillä sitä, miten opetus oli onnistunut,

ja kirjasi taidot rippikirjoihin. Lukutaidon laadusta on merkintöjä vaihtelevasti, joten taidon tasoa on vaikea arvioida. Lukutaidon osoitukseksi on voinut riittää se, että henkilö on selviytynyt auttavasti katekismuksen pääkohdista. Lukeminen oli lähinnä toistelukemista. Tavoitteena ei ollut lukeminen sinänsä, vaan tarkoitus oli tukea katekismuksen ulkoa oppimista, eikä lukutaidolla pyritty kohottamaan kansansivistystä. Sen tehtävä oli palvella uskonnollista kasvatus-

Tutkijat ovat jakaneet lukutaidon kehityksen Suomessa ennen kansakoulun alkua kolmeen pääjaksoon. Ennen isoa vihaa etenkin piispa Johannes Gezelius vanhemman toimenpitein luotiin perusta kansanopetukselle. Hänen laatimansa aapinen *Yxi paras Lasten tawara* (1666) oli käytössä sukupolvina, ja siitä oli 1800-luvun alkupuolelle tultaessa otettu peräti 70 painosta. Toiminta oli niin tehokasta, että ainakin eteläisen Suomen rintamaita koskevat tiedot antavat aiheen olettaa lukutaidon edenneet nopeasti nuoremman väestön keskuudessa. Piispantarkastuksissa kiiteltiin, että kansa ei ainoastaan osannut lukea, vaan yleisesti myös ymmärsi opinkappaleiden sisältöä.¹²

ko Leino-Kaukiainen (2005), *Tuntematon sotilas Turkin sodassa: Sotamies S. A. Wallinin elämänavaiheet*. SKS toimituksia 1041. Helsinki: SKS, 291–292.

11. Lukutaidon historiasta Suomessa ks. esim. Melin (1989); Soili Tiimonen (2001), *Valoa kansalle: Luterilainen kirkko ja kansanopetuksen kehittämisyrittäminen autonomisessa Suomessa 1809–1848*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran julkaisuja 185. Helsinki: SKHS, 27–39; Ilkka Mäkinen (1997), *”Nödvändigheten af LainaKirjasto”: Modernin lukubalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. SKS Toimituksia 668. Helsinki: SKS, Helsinki, 61–65; Päiviö Tommila (1986), 'Lukutaidon yleistymisen Suomessa', teoksessa *Album amicorum*. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 50. Helsinki: Kansalliskirjasto, 177–179; Päiviö Tommila (1988), 'Kirjoitus- ja lukutaito Pohjolassa', *Opusculum*, Vol. 8, 112–115; K. O. Wikman (1910), *Suomen kansanlukutaidon synty ja kehitys Ruotsinvaltion aikana: Sivistyshistoriallinen tutkimus*. Helsinki: Rauno Luttinen (1981), 'Läskunnigheten och undervisningen i Finland före folkskolväsendet', teoksessa *Ur nordisk kulturhistoria: Läskunnigheten och folkbildning före folkskolväsendet*. XVIII nordiska historikermötet, rapport III. Studia Historica Jyväskyläensia 22,3. Jyväskylä, 225–259; Johansson (1981) 193–224; Liljewall (2001) 96–97.

12. Tommila (1986) 177; Melin (1989) 87–88; Johansson (1981) 199–201; Liljewall (2001) 107.

Nälkävuodet 1690-luvulla ja iso viha merkitsivät kansansivistyksen osalta taantumaa, jonka vaikutukset tuntuivat monissa pitäjissä pitkään. Päiviö Tommila on esittänyt varovaisen arvion, että ennen 1700-luvun puoliväliä vajaa kolmannes Suomen talonpoikaisväestöstä osasi lukea. Rintamailla osuus nousi yli kolmasosaan, mutta syrjäseuduilla se painui alle viidennekseen. Vuosisadan puolivälissä taidot alkoivat kuitenkin kohentua, kun ryhdyttiin perustamaan pitäjänkouluja. Etenkin Vanhan Suomen alueella näitä syntyi 1780-luvulta alkaen lähes joka pitäjään. Rippikirjojen välittämät tiedot kansan lukutaidosta kertovat, että monilla paikkakunnilla hyvin lukevia oli noin puolet väestöstä. Kun luvuista on poistettu alle 10-vuotiaat, jonkinlaisen lukutaidon omaavien osuus 1700-luvun puolivälin jälkeen oli jo 75–80 prosenttia. Rannikolla ja rintamailla luvut olivat korkeampia kuin syrjäkylillä, ja talollisväestö otti lukutaidon haltuunsa nopeammin kuin torpparit ja maatyöläiset. Lukutaito oli tuossa vaiheessa edelleen vahvasti sidoksissa uskonnollisiin teksteihin, ja kynnys maallisten kirjoitusten lukemiseen oli rahvaan keskuudessa hyvin korkea.¹³

Tiedot rahvaan kirjoitustaidosta 1700-luvulla ovat olemattomia. Asiakirjoissa näkyy rahvaan miesten kädenjälki yleensä vain puumerkkeinä. Puumerkin piirtäminen ei kuitenkaan välttämättä todista siitä, että henkilö olisi ollut kirjoitustaidoton, koska merkkiä käytettiin asiakirjan vahvistuksena sinetin tapaan vielä 1800-luvun jälkipuoliskolla. Omakätinen allekirjoitus valtasi sen aseman vasta siinä vaiheessa, kun kirjoitustaito oli yleisesti omaksuttu. Rahvaan miesten kirjoitustaidosta on säilynyt 1700-luvun asiakirjoissa joitakin näytteitä. Yksi esimerkki on Tammion saarelta vuodelta 1773 oleva perukirja, jonka talollinen Nils Jesperinpoika Pitkänen on itse laatinut ja allekirjoittanut.¹⁴

Pitäjänskoulujen tavoite oli opettaa rahvasta lukemaan ja siten tukea sekä kodin että papiston toimia. Esimerkiksi Anjalassa 1803 aloittaneessa Reginan koulussa oli neljä luokkaa, joista ensimmäisellä opetettiin aakkosia ja toisella tavaamista, sitten siirryt-

tiin sisältä lukemiseen ja korkein vaihe oli ulkoluvun oppiminen. Viimeiseen vaiheeseen ei kuitenkaan ollut lupa siirtyä ennen sisältä lukemisen sujuvaa hallintaa. Koulun tavoitteissa mainittiin, että ylimääräisellä ajalla koulumestari voisi opettaa parhaimmin edistyneille kirjoitusta ja laskentaa, mutta tähän häneltä itseltään puuttuivat edellytykset. Johtokunta antoi koulumestarelle vuosina 1805 ja 1807 huomautukset, että hänen tuli täydentää omaa osaamistaan näissä aineissa. Kirjoituksen ja laskennon opetus otettiin koulun ohjelmaan 1848, mutta tällöinkin koulumestari maksettiin opetuksesta eri korvaus. Tiedot opetukseen osallistuneista ovat puutteellisia, mutta ne viittaavat siihen, että runsas kolmasosa oppilaista sai alkuvaiheessa opetusta myös kirjoittamisessa.¹⁵

Kirjoitustaidon omaksuminen ja lukutaidon aktivoituminen kuuluvat kansanopetuksen kolmanteen vaiheeseen, joka alkoi 1800-luvun alkupuolella jo ennen kansakouluasetusta 1866. Vaikka määräykset pitäjänkoulujen perustamisesta ja koulumestarien palkkaamisesta oli annettu jo 1700-luvulla, monissa kunnissa asia oli jätetty hoitamatta, koulumestari osoittautui sopimattomaksi tehtävään tai toimi jätetty ajoittain täyttämättä. Koulut olivat kiertäviä, ja kierto saattoi olla jopa 10–15 vuotta, mikä merkitsi kokonaisten ikäluokkien jäämistä vaille opetusta. Pitäjänkoulujen uusi nousu-

13. Mikko Juva (1963), 'Suomalaisen maaseudun valvutumisesta ennen ns. ensimmäistä kansallista heräämistä'. *Historiallinen Aikakauskirja* 61, 257–259; Yrjö Kaukiainen (1970), *Virolahden historia I: 1850-luvulle*. Virolahti: Virolahden kunta, 495–496; Tommila (1986) 178–179; Melin (1989) 82–84.

14. Vuokko Melin (1977), *Alkuopetus Suomen maaseudulla: I Alkukoulu 1866–1906*, Turun yliopiston kasvatustieteiden laitos, sarja A:4. Turku: Turun yliopisto, 83–84; Ilmari Heikinheimo (1935), 'Suomen kansan kirjoitustaidon ja kirjoituksenopetuksen varhaisempia vaiheita'. *Historiallinen Aikakauskirja* 33, 277; Yrjö Kaukiainen (2005), *Rantarosvojen saaristo: Itäinen Suomenlahti 1700-luvulla*. Historiallisia Tutkimuksia 225. Helsinki: SKS, 188.

15. Jaakko Linnankivi (1960), 'Reginan koulu Anjalan pitäjän kouluna', teoksessa *Koulu ja menneisyys XII*. Suomen Kouluhistoriallisen Seuran vuosikirja. Helsinki, 26–33, 35, 42–47; Eeva-Liisa Oksanen & Markku Oksanen (2002), *Reginan perintö: Reginakoulu ja Regina säätiö 1802–2002*. Anjalankoski: Regina säätiö, 30–32, 38–39, 44–45.

Kirjoittamisen motorinen harjoittelu oli 1800-luvulla bankalaa, sillä kirjoitusvälineitä oli niukasti saatavilla. Suomalaisissa kouluissa opetettiin piirtämään kirjaimia puutikulla tarkoitusta varten rakennettuihin biekkalaatikoihin. Afrikkalaisessa lähetyskoulussa Amboimaalla 1911 harjoitusalueena voitiin käyttää pihamaata. Kuva: Hannu Hahti.

vaihe alkoi 1840-luvulla, mutta vuosisadan puolivälissä yli puolet Suomen pitäjistä oli vielä kouluja vailla.¹⁶

Kymenlaakson nykyisen maakunnan pitäjää koskevat tiedot osoittavat, että useissa alueen kunnissa toimi pitäjänkoulu 1850-luvun puolivälissä. Sunnuntaikoulut alkoivat lähes joka seurakunnassa saman vuosikymmenen lopulla lukuun ottamatta Valkealaa, jossa vastaava opetus alkoi 1861. Kirkollista lastenopetusta koskevat ilmoitukset kertovat, että useissa Kymenlaakson seurakunnissa vain 10–15 prosenttia alle 15-vuotiaista lapsista sai opetusta muualla kuin kotona. Poikkeus oli Kymi, jossa pitäjänkoulu alkoi 1846 ja jossa lähes kaikki lapset saivat 1860 jonkinlaista kodin ulkopuolista opetusta. Koulujen opetusohjelmaan kuului lukemisen ohella muun muassa kauno- ja oikeinkirjoitusta ja laskentaa.¹⁷

Ainakin välttävä lukutaito oli 1800-luvun puolivälissä yleinen, mutta tiedot tuon taidon laadusta ovat edelleen kovin vaihtelevia. Eräät esimerkit Varsinais-Suomen rannikkopitäjistä viittaavat siihen, että hyvä lukutaito oli vain vajaalla kolmanneksella maalaispitäjien asukkaista.¹⁸

Sanomalehti *Kanava* pohti 1845 kansan lukutaidon tasoa ja keinoja sen parantamiseksi seuraavasti:¹⁹

Joku sanonee, Suomen yhteisen kansan jo ennestäänki taitavan kirjanlukua. Totta taitaaki. Mutta ylimalkain on tämä taito vähänen, koska vaan tavallisimmat kirjat enimmältä osalta töintuskin luetaan, mutta muut äkkinäisemmät jäävätkin lukematta osaamattomuudesta, eli tottumattomuudesta sellaisiin aineihin. Kirjanluku on saatava niin selväksi, että lukeissa sanarakennus unehtuu aineen vuoksi, ennenkun lukutaito on kutsuttava täydelliseksi.

Lehden mukaan kansalle piti opettaa kielioppia, kirjoitusta ja laskemista sekä oppiaineita, joiden sisältö saisi oppilaat kiinnostumaan aiheesta ja sitä kautta lisäksi halua vahvistaa myös lukemisen oppimista.

Sitä, milloin suomalaisten lukutaito kehittyi niin hyväksi, että he saattoivat ryhtyä aktiivisesti ostamaan kirjallisuutta ja tilaamaan lehtiä tai itse kirjoittamaan tekstejä, on hankalaa arvioida. Syynä on luotettavien ja yhteismitallisten tietojen puuttuminen. Pelkkä auttava lukutaito ei tee ihmisestä vielä lukijaa. Vasta siinä vaiheessa, kun henkilö omaksuu kirjoitustaidon, voidaan varmasti sanoa, että hän kykenee hyvin ymmärtämään lukemaansa tekstiä. Kirjoitustaito edellyttää myös sitä, että henkilö pystyy lukemaan käsin kirjoitettuja tekstejä.

Asia ei 1800-luvun osalta ole kuitenkaan aivan yksioikoinen. Ihmisten lukutaito saattoi tuolloin olla varsin hyvä, vaikka kirjoitustaito oli puutteellinen. Kiertokoulussa lukemista opetelleen henkilön valmiudet kirjoittaa olivat heikot, jollei hänellä ollut sopivia malleja sekä tilaisuutta ja välineitä motoriseen harjoitteluun.²⁰ Ensimmäinen rahvaalle tarkoitettu mallikirjaimisto sisältyi C. Ch. Böckerin julkaisemaan ruotsinkieliseen almanakkaan 1824 ja suomenkieliseen vuotta myöhemmin. Jaakko Juteinin Viipurin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julkaisemassa *Lasten kirjassa* vuodelta 1819 oli kursiivikirjainten mallit, mutta vasta 1847 ilmestynneeseen *Uuteen Aapiskirjaan* sisällytettiin kaunokirjoituskirjaimet ja muutama

rivi mallikirjoitusta. Böcker kannusti harjoittelemaan kirjoitusta seuraavasti:²¹

Kirjoitus-konsti on tosin suuri ja ihmeen-kaltainen; mutta yhtä hyvin ei ole sen oppimisessa kymmenettä osaa sitä vaivaa, kuin oppia tuntemaan kirja-puustaavit, tavaamaan ja sisältä lukemaan. Helppo keino itseksensä oppia kirjoittamaan, on että puustaavit ensin riitataan hiekkään. Hiekka levitetään sitä varten ohkaseen laudalle ja siihen ruvetaan sormella kuvaamaan kirjoitus-puustaavit, jotka ensin tehdään suuret, kortterin korkuiset; sillä kuin kerran suuria puustaavia osataan tehdä, niin kyllä niiden muoto kaunistuu pienennettäissä ja pännällä kirjoitettaissa.

Säilyneiden aineistojen perusteella on vaikea arvioida sitä, oliko kirjoitustaidon puuttuminen formaalia vai oliko taito passiivisena odottamassa vain sitä, että olosuhteiden muutos aktivoisi taidon. Tärkeä vaikuttaja kansan luku- ja kirjoitustaidon kehitysprosessissa oli 1800-luvun kansallisuusliike. Fennomaanisena herättäjänä J. V. Snellman korosti kansan sivistämisen tärkeyttä. Hänen mukaansa rahvaan tiedollista ja taidollista tasoa tuli parantaa ja vasta sitten laajentaa sen yhteiskunnallisia oikeuksia. Luku- ja kirjoitustaito olivat välineitä, joilla kansan sivistystasoa kohotettaisiin. Hän kirjoitti esimerkiksi sanomalehti *Saimassa* 1845 kansakoulun hyödyllisyydestä maatalouden harjoittajille. Oppi antoi talollisille edellytykset tehostaa tilan hoitoa ja parantaa sen tuottoa.²²

Sääty-yhteiskunnassa luku- ja kirjoitustaito eivät automaattisesti johtaneet vihreämmälle oksalle. *Maamiehen Ystävä*, jonka toimituksessa Snellmankin oli alkuun mukana, käsitteli aihetta kesäkuussa 1850 eräässä hyvin tyypillisessä valistavassa artikkelissa. Siinä kaksi miestä keskusteli, ja toinen kertoi esimerkkitapauksen köyhästä torpanpojasta, joka pystyi jonkin verran lukemaan ”räntättyjä” kirjoja, mutta halusi oppia lukemaan myös käsinkirjoitettua tekstiä ja kirjoittamaan itsekin. Isällä ei ollut varaa kouluttaa häntä, ja poikaa tarvittiin torpan töissä. Poika päätti kuitenkin vapaa-aikanaan harjoitella. Ahkeroimalla hän oppi

kirjoittamaan ja laskemaan, ja niinpä hän pystyi laatimaan perukirjoja sekä perinnönjako-, velka- ja kauppakirjoja, mikä toi lisäansioita. Lehti jatkoi: ”Hän ei kuitenkaan poikennut säädystään, mutta kynti maatansa, niinkuin ennenkin, ja kirjoitustaito auttoi häntä tarkkaudella tavaroitaan hoitamaan.”²³

Lukijoista kirjoittajiksi

Ruotsalainen tutkija Egil Johansson on todennut, että ruotsalaisten kirjoitustaito – toisin kuin lukutaito – kehittyi kansainvälisesti ottaen myöhään ja epätasaisesti. Hän on arvioinut, että kirjoitustaitoisten osuus ruotsalaisista liikkui 1800-luvun alussa 10–30 prosenttia välillä ja kasvoi vuosisadan puoliväliin mennessä 30–55 prosenttiin. Vuosisadan loppuun mennessä kirjoitustaito oli Johanssonin mukaan omaksuttu yleisesti. Yksiselitteisten lähdetietojen puuttuessa luvut jäävät kuitenkin arvioiksi, ja niitä on myös arvosteltu liian korkeiksi. Joka tapauksessa erot maaseudun ja kaupunkien, eri sosiaaliryhmien, alueiden ja sukupuolten välillä olivat Ruotsissa huomattavia.²⁴

Suomessa oli 1800-luvun alkupuoliskolla vain pieni joukko ihmisiä, jotka pystyivät vaivatta lukemaan uusia tekstejä, kirjoitta-

16. Tommila (1986) 178–180; Hannu Mähönen (2006), 'Lukutaito ja opetuksen maakunnallisia tavoitteita', teoksessa Kimmo Katajala & Jaana Juvonen (toim.), *Maakunnan synty: Pohjois-Karjalan historia 1809–1939*. SKS Toimituksia 1089. Helsinki: SKS, 214–221; Eeva-Liisa Oksanen (1981), *Anjalan historia*. Myllykosken kirjapaino, 354–355.

17. Viipurin läänin kuvernöörin kertomukset 1856–1860 ja 1861–1865. Mikrokortit, Tilastokirjasto; Ilmoitukset kirkollisesta lastenopetuksesta 1850–1870. Porvoon tuomiokapitulin arkisto, Ed 9:1. KA; Veikko Kallio (1990), *Kymin historia 2: 1812–1950*. Kotka: Kymin historiatoimikunta, 178–179; Anja Kukkonen & Kauko Suurnäkki (1996), *125 vuotta kouluopetusta Vehkalahdella*. Kotka: PainokotkoOy, 32.

18. Tommila (1986) 180.

19. *Kanava* 26.4.1845 'Kansakouluista'.

20. Käytännön esteistä kirjoitustaidon leviämislle. Ilkka Mäkinen artikkeli tässä numerossa.

21. Heikinheimo (1935) 281–282, 287–289; Melin (1989) 58–59, 91–95.

22. *Saima* 27.3.1845 'Om folkskolor'. Käännös Eero Ojanen. Snellman (2002), 386–387.

23. *Maamiehen Ystävä* 1.6.1850 'Matin ja Pekan keskusteleminen väliaikaisista töistä'.

24. Johansson (1981) 214; Liljewall (2001) 91 ja n6 (s. 465).

maan asiakirjoja tai kirjeitä ja laskemaan edes yksinkertaisia laskutoimituksia. Nämä olivat kaikki sellaisia taitoja, jotka kuuluivat etupäässä kaupunkilaisten ja erityisesti miesten ammatteihin. Taidot ylittivät säätyrajan yläluokasta keskiluokkaan, sillä niitä tarvitsivat käytännössä sekä alempi porvaristo että monet käsityöläiset, kauppiat ja merenkulkijat.²⁵

Vaikka kirkon alkeisopetukseen ei kuulunut kirjoituksen opettaminen, taitoa opetettiin halukkaille joillakin paikkakunnilla. Lisäksi niin sanotuissa Ahlmanin kouluissa²⁶, joita alettiin perustaa 1810-luvulla, oli tarkoitus opettaa rahvaan lapsille sisäluvun ja kristinopin ohella pyydettäessä kirjoitusta ja laskentoa sekä järkevän maatalouden pääkohtia. Tosin vain harvat saivat mainittua oppia. Kouluja toimi etupäässä kaupungeissa, joten maaseudun lapsia kirjoitustaito ei juuri kosketanut.²⁷

Suomen talousseuran sihteeri C. Ch. Böcker oli vakuuttunut kansan opettamisen ja sivistämisen tarpeellisuudesta ja pohti sitä, millaiset tiedot olisivat kansalle tarpeellisia. Vain taivaallinen valo ei riittänyt, vaan myös tiedon valoa tarvittiin. Siksi kaikille piti opettaa lukemisen ja kristinopin lisäksi kirjoitusta, laskentoa, maantietoa, historiaa ja luonnontietoa.²⁸ Böcker oli tiettävästi ensimmäinen, joka pyrki selvittämään kirjoitustaidon yleisyyttä Suomessa. Hän keräsi 1830-luvun puolivälissä koko maasta pitäjittäin tilastotietoja maalaisväestöstä ja sen taloudellisista oloista.

Böckerin aineistoja käytettäessä on kiinnitetty huomio yleensä vain taloudellisiin seikkoihin, mutta unohdettu hänen kiinnostuksensa kansan sivistystasoa kohtaan. Hänen tavoitteensa kuitenkin oli sisällyttää suomalaisiin tilastoihin tiedot eri yhteiskuntaluokkien koulutus- ja sivistystasosta.²⁹ Aineistoon ei sisälly tietoja aivan kaikista pitäjistä, mutta yllättäen taulukot tarjoavat arvioita nimenomaan kirjoitustaidon yleisyydestä maassa.

Kyselykaavakkeessa oli kysymys, johon vastaajien (papiston ja hallintovirkamiesten) odotettiin merkitsevän, kuinka moni paikkakunnan sadasta 15 vuotta täyttäneestä miehestä osasi kirjoittaa. Luvut ovat arvioi-

ta ja saattavat vaihdella jopa saman pitäjän sisällä vastaajasta riippuen. Taulukoiden perusteella on päädytty käsitykseen, että kirjoitustaitoisten osuus maaseudun miehistä oli keskimäärin noin viisi prosenttia.³⁰

Alueelliset erot olivat hyvin suuria. Selvästi kirjoitustaitoisin alue oli Ahvenanmaa. Hammarlandissa prosenttiluku kohosi peräti 35:een ja ylitti muutamissa muissakin pitäjissä 20 prosenttia. Saaristopitäjä Föglössa kirjoitustaitoisten miesten osuus oli 15 prosenttia. Korkeita lukuja ilmoitettiin myös muutamista Turun saariston pitäjistä. Tiedot viittaavat siihen, että ammatti oli ratkaiseva tekijä kirjoitustaidon omaksumisen kannalta, sillä Ahvenanmaan ja saariston pitäjissä harjoitettiin merenkulkua ja kauppaa, jotka usein edellyttivät kirjallista osaamista. Mantereiden pitäjistä korkeita lukuja löytyy Uudeltamaalta muun muassa Sipoosta, Myrskylästä, Siuntiosta, Lohjalta, ja yli kymmenen prosenttiin päästiin myös useissa läntisen Uudenmaan ruotsalaispitäjissä. Turun seudulla Böckerin aineistossa osaavimpina näyttäytyivät Kuusiston, Paimion, Mynämäen ja Lemun miehet. Kymenlaakson itäisen osan pitäjissä kirjoitustaitoisten osuus oli yhden prosentin luokkaa, kun taas joen länsipuolella Iitissä osuudeksi mainitaan kymmenen ja Elimäellä viisi. Koko maata ajatellen kirjoitustaito näytti muuttuvan harvinaisemmaksi, kun siirryttiin etelästä itään ja koilliseen.³¹

Tiedot suomalaisten luku- ja kirjoitustaidosta perustuvat jatkossa seurakuntien pääkirjoihin ja piispantarkastusten yhteydessä syntyneisiin asiakirjoihin. Näistä tietoja siirtyi rovastikuntien viisivuotistauluihin ja edelleen muutamissa tapauksessa myös kuvernöörien kertomuksiin. Koko maan kattavat luku- ja kirjoitustaitoa koskevat tilastot kerättiin ensimmäisen kerran vuoden 1880 väestötaulukoiden yhteydessä, ja viralliset tilastot laadittiin maalaiskuntien osalta rovastikuntataulujen pohjalta aina vuoteen 1950 saakka.

Kirjoitustaidon yleisyyden osalta tiedot Kuopion läänistä 1860-luvulta viittaavat samaan suuntaan kuin Böckerin tilastot. Verrattuna usein ylimalkaisiin kuvernöörinkertomuksiin muutamit Kuopion lääniä kos-

kevat kertomukset sisälsivät rahvaan luku- ja kirjoitustaitoja koskevia lukumäärätietoja. Niiden mukaan hyvin kirjoittavia oli 0,2–0,3 prosenttia ja jonkinlainen kirjoitustaito oli lisäksi runsaalla kahdella prosentilla, joten vuonna 1864 vajaat kolme prosenttia Kuopion läänin rahvaasta omasi vähintäänkin kirjoitustaidon alkeet. Samaan aikaan lukutaidottomien osuus läänissä väheni kahdesta prosentista puoleentoista. Jos lukuihin lisätään vielä ylempien säätyläisten osuus, voidaan 1860-luvun puolivälissä kirjoitustaitoisiksi luokitella enintään neljä prosenttia Kuopion läänin väestöstä.³²

Kuopion kuvernööri painotti kertomuksissaan kansakoulujen perustamisen tärkeyttä, sillä hän kehui etenkin nuoria opinhaluisiksi. Nämä eivät ainoastaan tavoitelleet lukutaitoa vaan halusivat oppia kirjoittamaankin. Sunnuntaikoulujen opetukseen myös osallistuttiin innokkaasti.³³

Kirjoitustaidon opetus oli sattumanvaraista ja riippui yksityisten henkilöiden harrastuksesta. Piirilääkäri Wolmar Schildt-Kilpinen kertoi *Suomettaressa* 1847, että Mikkelin läänissä sijainneen Kangasniemen kirkkoherra H. von Pfaler oli hankkinut omalla kustannuksellaan A. C. Öhmanin Porvoossa kustantamia kirjoituskaavoja *Aapiskirjoituksen oppi Suomalaisille*³⁴ sekä sulkia ja kullutti seurakuntalaisille: ”– jotka haluavat oppia kirjoittamaan tulkoot luokseni pappilaan, siellä sitte saavat ilman maksutta kirjoituskaavan, vuollun sulan, mustetta ja neuvoa miten on kirjoittaminen. Mutta muille en anna pait niille, jotka osaavat lukea sisältä, ja ovat siivollisia, hyvätapaisia elämässsänsä.” Kirjoitushaluisia löytyi pari kymmentä, joukossa yksi tyttökin. Vuoden kulluttua rovasti tarkasti tuloksia, jotka Kilpisen mukaan olivat varsin kannustavia. Nuoriso oli innostunut, ja parissa vuodessa harjoitusvihkoja ja sulkakyniä oli Kangasniemellä jaettu kolmisen sataa kappaletta.³⁵

Lukutaitoa laajemmasta opinhalusta kirjoitti myös Suursaaren saarnaaja raportoidessaan 1859 seurakunnan opetuksesta. Porvoon tuomiokapitulille jätettyyn tilastolomakkeeseen hän kirjoitti lisätietona antaneensa heikoimmille edistyneille talven aikana täydennysopetusta kotonaan. Lisäksi

hänen luonaan oli ollut kymmenen lasta, joille hän oli opettanut kirjoituksen ja laskennon alkeita heidän oman halunsa mukaisesti.³⁶

Böckerin jälkeen vasta 1870-luvulla Suomessa ryhdyttiin systemaattisesti keräämään tietoja kansan kirjoitustaidosta. Tilastollista tarkoitusta varten alettiin kysyä tietoja sivistystasosta eli sekä luku- että kirjoitustaidosta vuonna 1870, jolloin tehtiin ensimmäinen väestönlaskenta Helsingissä, Turussa, Viipurissa ja Oulussa. Luvut taulukoitiin kielen sekä sosiaaliryhmän mukaan, ja asukkaat jaettiin kolmeen ryhmään: säätyläisiin, keskiluokkaan ja muihin. Sukupuolen mukaisesti eroa ei kuitenkaan tehty. Lukutaitoisiksi on kirjattu lähes kaikki suomen- ja ruotsinkieliset kymmenen vuotta täyttäneet henkilöt.

25. Vrt. Egil Johansson (1972), *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845–1873*. Umeå: Umeå universitet Pedagogiska instituten, erit. 238–241, 247; ks. myös Ilkka Mäkisen artikkeli tässä numerossa.

26. Asessori Gabriel Ahlman määräsi testamenttilahjoituksessaan 1799, että Tampereen seudulla tuli palata opettajia rahvaan lapsia varten.

27. Heikinheimo (1935) 279–286; Tiimonen (2001) 64–67.

28. Tiimonen (2001) 271–278.

29. Böckerin kokoelmasta ks. F. J. Rabbe (1852), 'Angående några förarbeten till en utförlig statistik för Finland'. *Suomi* 12, 251–294; W. R. Mead (1967), 'Carl Christian Böcker: Suomen tilastotieteen unohdettu edustaja', teoksessa Sven-Erik Åström, Yrjö Blomstedt & Ilkka Hakalehto (toim.), *Näkökulmia menneisyyteen: Eino Jutikkalan jublakirja*. Helsinki: WSOY, 87–100.

30. Antero Manninen (1953), *Kangasniemen historia I*. Kangasniemi: Kangasniemen seurakunta, 361; Tommila (1986) 179–180.

31. Böckerin kokoelma, nide 2, taulukot 6–9, sarake 57. Mf JKK 100. KA.

32. Kuopion läänin kuvernöörin kertomukset 1859, 1862 ja 1864. Mikrokortit, Tilastokirjasto; *Finlands Allmänna Tidning* 6.11.1863 ja 9.11.1863 'Data rörande landets ställning år 1861: Kuopio län'.

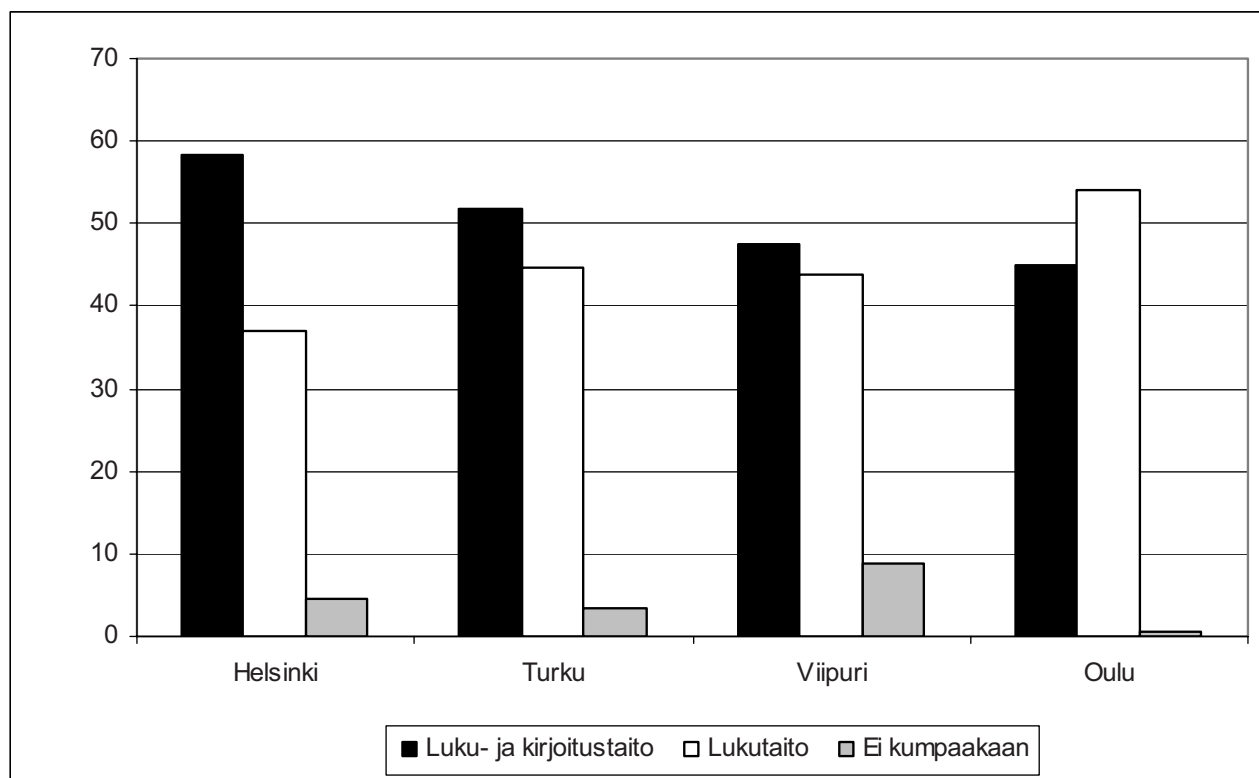
33. Kuopion läänin kuvernöörin kertomus 1856–1860. Mikrokortit, Tilastokirjasto.

34. *Suomalainen* 21.2.1846 'Apis-kirjoituksen oppi Suomalaisille'. Lehdessä kerrotaan tästä uudesta hyödyllisestä julkaisusta, jonka painos oli peräti 50 000 kappaletta. Ks. myös Heikinheimo (1935) 288–289.

35. *Suometar* 27.7.1847 'Kirjoittamisesta' (W. Kilpinen); *Borgå Tidning* 30.6.1849 'Kangasniemi den 18 Juni'; Manninen (1953) 362.

36. Saarnaaja Alfred Sillforsin raportti Porvoon tuomiokapitulille 11.5.1859. Porvoon tuomiokapitulien arkisto (PTA), Ed 9:1. KA.

Kuvio 1. Luku- ja kirjoitustaito suurimmissa kaupungeissa 1870 (% 10 vuotta täyttäneestä väestöstä)
Lähde: SVT VI:3, toinen jakso, taulu 9.

Ortodoksiseurakunnissa saattoi puoletkin seurakuntalaisista olla lukutaidottomia, koska niissä ei edellytetty omakohtaista hartaudenharjoitusta kuten luterilaisessa kirkossa eikä siksi opetettu kansaa lukemaan. Tämä näkyy erityisesti alempien sosiaaliryhmien lukutaidottomuutena. Kaupunkien ortodoksisväestö edusti sosiaaliasteikon ääripäitä. Kirjoitustaitoisten suhteellinen osuus tilastoissa oli luterilaisia seurakuntia korkeampi, mikä johtui siitä, että kaupunkeihin ja varuskuntapaikkakunnille muutti autonomian kaudella Venäjältä ortodoksisväestöä. Heistä monet toimivat virkamiehinä ja kaupan sekä teollisuuden elinkeinoissa, joissa kirjoitustaito oli välttämätön.³⁷

Helsingissä asuivat kirjoitustaitoisimmat suomalaiset, joita kymmenen vuotta täytäneistä kaupunkilaisista oli lähes 60 prosenttia. (Kuvio 1). Myös turkulaisista yli puolet osasi kirjoittaa, kun taas Viipurissa ja Oulussa osuus oli 45 prosentin vaiheilla. Kirjoitustaitoisten kohdalla eroa oli myös suomen- ja ruotsinkielisten välillä niin, että Helsingissä ruotsinkielisistä kaksi kolmasosaa osasi kirjoittaa mutta suomenkielisistä

vain kaksi viidesosaa. Muissa kaupungeissa, missä ruotsinkielisten osuus oli pienempi ja heidän joukossaan oli suhteellisesti enemmän säätyläisiä, ruotsinkielisten kirjoitustaitoisten osuus oli vielä korkeampi. Siellä suomenkielisistä yli 10-vuotiaiden kirjoitustaitoisten osuus oli kolmanneksen luokkaa. Suurten kaupunkien sivistystaso ylitti joka suhteessa maaseudun.

Maaseutua koskevia systemaattisia tietoja on saatavissa vuodelta 1875, jolloin Uudenmaan läänistä laadittiin perusteellinen kuvernöörin kertomus. Sitä varten selvitettiin myös kansan sivistystasoa sekä kaupungeissa että maaseudulla.³⁸ Lääni oli monissa asioissa edistynein osa Suomea, mutta kansan kirjalliset taidot vaihtelivat alueittain erittäin paljon. Kirjoitustaitoisia koko läänin 15 vuotta täytäneestä väestöstä oli 22,1 prosenttia, mutta kaupunkilaisten joukossa heitä oli 56,8 prosenttia, jolloin väkirikkaan maaseudun osuudeksi jää vain vajaat 12 prosenttia. Tässä selvityksessä helsinkiläisten kirjoitustaitoa koskevat tiedot vastaavat aikaisempia tietoja. Läänin pikkukaupungeista kirjoitustaitoisimmat asuivat Tammi-

saassa, missä peräti kolme neljäsosaa yli 15-vuotiaista merkittiin kirjoitustaitoisiksi. Loviisassakin luku oli korkea, mutta Porvoossa ja Hangossa osuus oli vain vajaa kolmasosa kaupunkilaisista. Kaikki olivat ruotsinkielisiä rannikkokaupunkeja, joiden välisiä eroja on vaikea selittää, kun ei tarkoin tiedetä sitä, millä perusteella eri seurakunnissa joku kirjattiin kirjoitustaitoiseksi ja toinen taitoa vailla olevaksi. Riittikö pelkkä nimikirjoitus taidon osoitukseksi?

Maalaiskuntien kirjoitustaitoisia koskevat tiedot vaihtelivat yhtä paljon, ja niitäkin tulkittaessa on muistettava edellinen taidon laatua koskeva varaus. Lisäksi yksittäisten opettajien vaikutus oli myös näkyvä, kun kirjoitustaitoisten joukko yleensä oli pieni. Kuvernöörin kertomukseen vuodelta 1875 sisältyy sivistystasoa kuvaavia lukuja kaikkiaan 24 Uudenmaan maalaiskunnasta. Luku- ja kirjoitustaitoiset on tilastoitu sekä kielen että sukupuolen mukaan. Koko läänin tasolla ruotsinkielisen väestön kirjoitustaitoisten osuus oli runsaat 30 prosenttia, kun suomenkielisten vastaava osuus jäi alle kymmenen prosentin.

Kirjoitustaitoisimmat näyttävät yleensä asuneen läänin länsiosan ruotsinkielisissä rannikkopitäjissä. Kuitenkin heidän suhteellinen osuutensa väestöstä oli suurin Mustion ruukkiyhdykskunnassa. Tämä vastaa hyvin vuoden 1880 väestönlaskennan yhteydessä syntynyttä kuvaa, jonka mukaan ruukkien alueella kirjoitustaito oli keskimääräistä paremmalla tasolla, koska siellä oli toiminut ylempiä kansakouluja pidemmän aikaa kuin monissa muissa maalaiskunnissa.³⁹ Myös Espoo, Helsingin maalaiskunta, Sipoo, Porvoon maalaiskunta ja Ruotsinpyhtää kuuluivat niihin pääosin ruotsinkielisiin kuntiin, joissa kirjoitettavia kuntalaisia oli keskimääräistä enemmän. Yhden kunnan sisällä on aika hedelmätöntä vertailla ruotsin- ja suomenkielisten kirjoitustaitoa, koska suomalaisenemmistöisissä kunnissa vähäinen ruotsinkielinen väestönosa kuului säätyläisiin, jotka hallitsivat yleensä molemmat taidot.

Uudenmaan läänin suomenkielisistä kunnista Lohjalla, missä asui myös verrattain paljon ruotsinkielisiä, kirjoitustaitoisten

osuus oli suhteellisen korkea ja kohosi 19 prosenttiin 15 vuotta täyttäneistä. Suomalaisseuduilla kirjoitustaitoisten osuus ylitti parhaimmillaan noin kymmenesosan väestöstä, mutta monin paikoin tuo osuus jäi sen alapuolelle. Pohjalla olivat Nurmijärvi (1,9 %), Pornainen (2,1 %), Pukkila (2,5 %) ja Pyhäjärvi (3,1 %), jotka kaikki olivat sisämaan maatalousaluetta ja syrjässä kaupankäynnin sekä liikenteen valtaväyliltä.

Kielieron ohella sukupuoli on vaikuttanut merkittävästi kirjoitustaidon varhaiseen omaksumiseen. Lukutaidossa naiset olivat hyvin tasaveroisia miesten kanssa, mutta kirjoittaminen oli miesten asia.⁴⁰ Kaupungeista sukupuolijakoon perustuvia taulukointa ei ole ennen vuotta 1880, mutta Uudenmaan läänin maalaiskuntia koskevat tilastot vuodelta 1875 osoittavat, että edistyneimmissä kunnissa 15 vuotta täyttäneistä miehistä lähes 30 prosenttia osasi kirjoittaa, mutta vain vajaa kymmenesosa naisista hallitsi tuon taidon. Korkeimmillaan kirjoitustaitoisten naisten osuutta kuvaavat luvut olivat Espoossa (13,3 %), Porvoon maalaiskunnassa (11,4 %) ja Inkoossa (10,2 %).⁴¹ Heikoimmin kirjoitustaito oli aikuisten naisten hallussa Pornaisissa (0,5 %), Pyhäjärvellä (0,9 %), Pukkilassa (1,2 %) ja Nurmijärvellä (1,3 %) eli niissä pitäjissä, joissa kirjoitustaitoisia muutenkin oli vähän.

1870-lukua koskevat tiedot Suomen aikuisväestön luku- ja kirjoitustaidosta ovat sikäli mielenkiintoisia, että ne kuvaavat alkavaa yhteiskunnallista muutosta. Tuossa vaiheessa elettiin taitekohtaa, jossa kirjalliset taidot perustuivat kotien ja kirkon antamaan opetukseen. Vaikka kunnallisia kansakouluja oli voitu perustaa vuodesta 1858

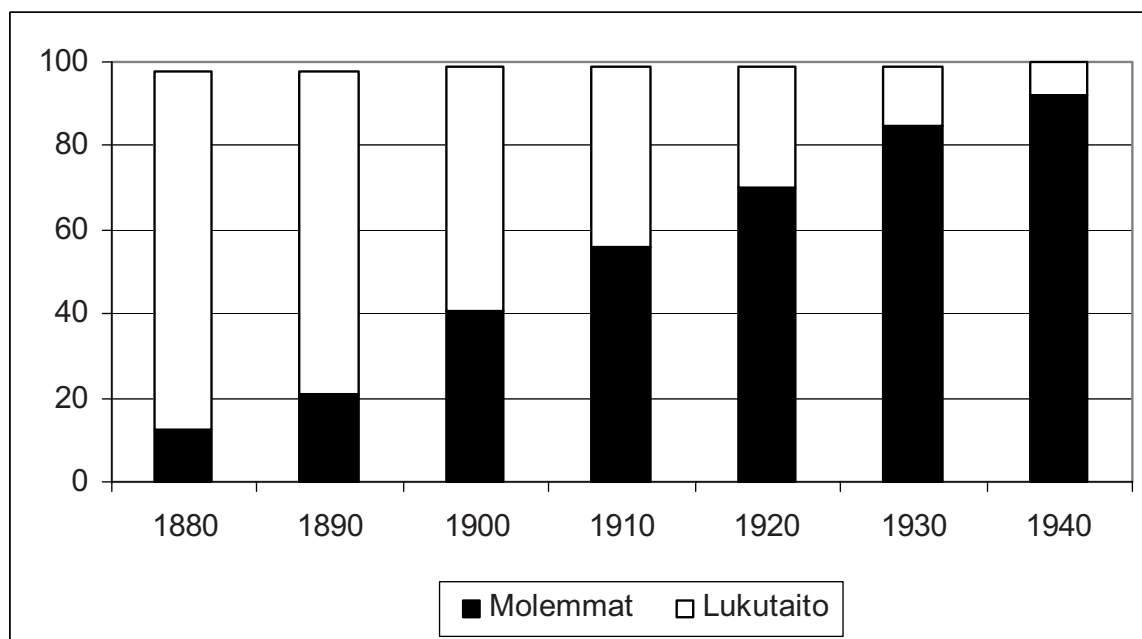
37. SVT VI:3, Väenlasku suurimmissa kaupungeissa 1870, toinen jakso, taulu 9 ja SVT 1880 VI:11, s. 2; ks. myös Erkki Kinnunen (2006), 'Yhtenäinen kirkollisuus hajoaa', teoksessa Kimmo Katajala & Jaana Juvonen (toim.), *Maakunnan synty: Pohjois-Karjalan historia 1809–1939*. SKS Toimituksia 1089. Helsinki: SKS, 177–178; Mähönen (2006) 216.

38. Uudenmaan läänin kuvernöörin kertomus 1871–1875, liitetaulukot 38–40, foliot 539–542. Tilastokirjasto.

39. SVT VI:11, s. 2.

40. Vrt. Liljewall (2001) 117–118.

41. Esimerkiksi Helsingin maalaiskuntaa ja Tammisaa- ren maalaiskuntaa koskevat tiedot puuttuvat.

Kuvio 2. Luku- ja kirjoitustaitoisten osuus väestöstä Suomessa 1880–1940 (%)

Lähde: SVT VI, väestölaskenta ao. vuonna. Vuosina 1880 ja 1890 luvut esitettiin 10 vuotta täyttäneistä ja sen jälkeen 15 vuotta täyttäneistä.

lähtien ja kansakouluasetus annettiin 1866, alkuopetus jäi edelleen kirkon tehtäväksi. Kansakoulut olivat ylempiä kansakouluja, joihin lapset tulivat keskimäärin 10-vuotiaina. 1870-luvulla kansakoulun vaikutus kirjallisten taitojen parantajana koski pientä alle 20-vuotiaiden nuorten joukkoa. Kirjoitustaitoisten määrää ja jakautumaa osoittavat luvut kuvaavat vielä hyvin ”vanhan maatalousyhteiskunnan” tilannetta.

Kansan kirjalliset taidot 1880

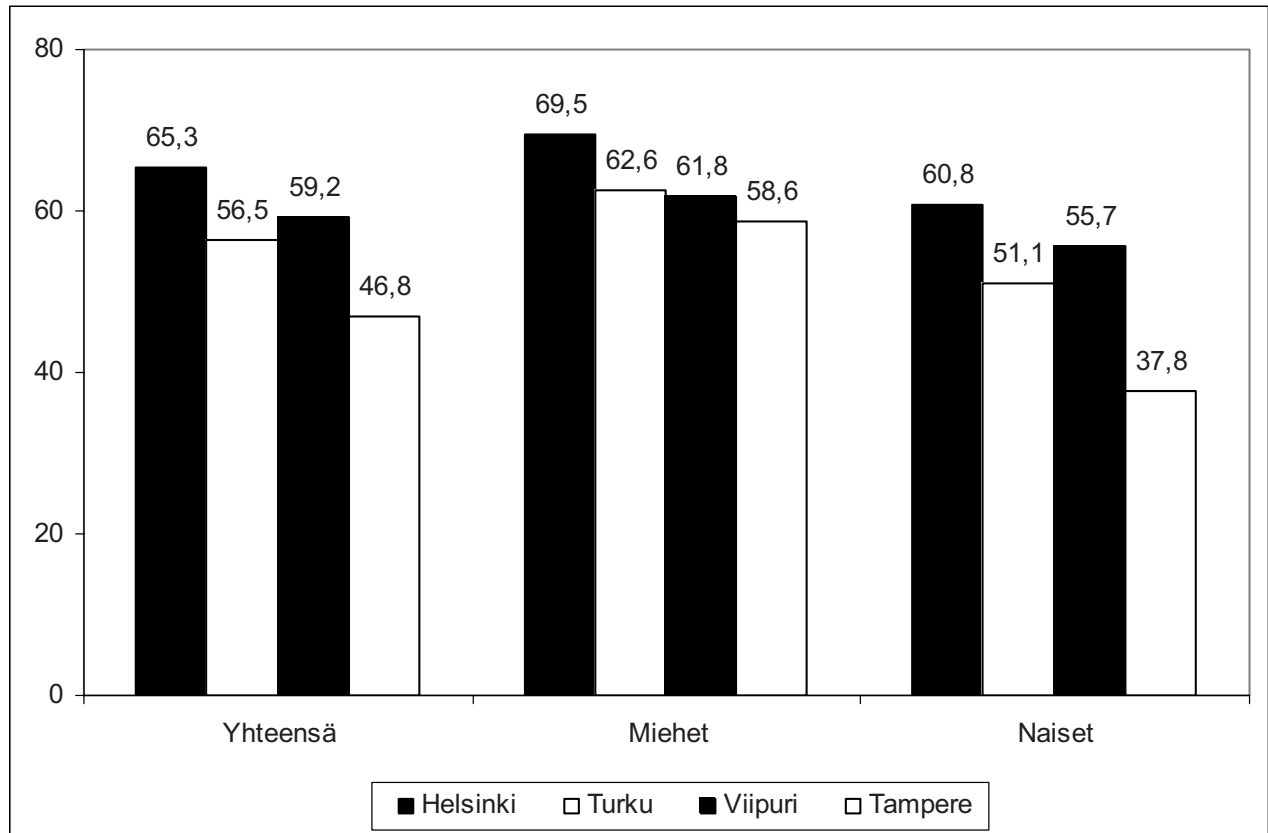
Vuonna 1880 väestölaskennan yhteydessä uudistettiin tilastointilomakkeita siten, että seurakuntien väestötaulukoihin lisättiin tiedot korkeimman koulutuksen saaneista, luku- ja kirjoitustaitoisista, vain lukutaitoisista ja näitä taitoja vailla olevista. Taulukot laadittiin iän, sukupuolen ja kielen mukaan.

Kansakoulujen perustaminen Suomessa oli alkuvaiheessa sen verran hidasta, että monin paikoin maaseudulla vuoden 1880 väestölaskennan tiedot kansan sivistystasosta kertovat edelleen vaiheesta, jolloin kansakoulun lopullinen läpimurto oli vielä tulevaisuudessa. Etelän suurissa kaupungeissa sen vaikutus tosin näkyi selvästi. Kiinnostavan tarkastelunäkökulman kansan sivistys-

tasoon tarjoavat vuodesta 1877 laaditut tilastot erilaisten opetusmuotojen ja oppilaiden määrästä. Nämä tilastot osoittavat sen, että suuri joukko lapsia oli vielä säännöllisen formaalisen opetuksen ulkopuolella.

Maalaiskuntien osalta tilastot luku- ja kirjoitustaidosta perustuivat edelleen papiston antamiin tietoihin, mutta suurimmissa kaupungeissa tiedot kerättiin väestölaskennan yhteydessä perhekunnittain. Vuoden 1880 tilastot kansan sivistystasosta kattoivat ensimmäisen kerran koko maan. Tilastojen mukaan 85 prosenttia kymmenen vuotta täyttäneistä suomalaisista osasi lukea, mutta vain 12,6 prosenttia myös kirjoittaa (Kuvio 2). Kaupunkilaisista hieman yli puolet osasi myös kirjoittaa, mutta maaseudulla kirjoitustaitoisten osuus jäi alle kymmenesosaan.

Kaupungeista tarkka laskenta tehtiin edelleen Helsingissä, Turussa ja Viipurissa, mutta nyt teollistuva sisämaan kaupunki Tampere korvasi Oulun (Kuvio 3). Helsingissä kirjoitustaitoisten kokonaisuus oli jo yli kaksi kolmasosaa väestöstä, ja yli puolet Turun ja Viipurin asukkaistakin oli saavuttanut tuon tason. Sen sijaan Tampereen luvut olivat kauttaaltaan alhaisempia. Tampereella oli pieni ruotsinkielinen sivistys-

Kuvio 3. Luku- ja kirjoitustaitoisten osuus yhteensä ja sukupuolittain suurimmissa kaupungeissa 1880.

Lähde: SVT VI:8 ja 11 Väenlasku kaupungeissa 1.10.1880, taulu 9 ja 10 a ja b.

tyneistö ja paljon vasta kaupunkiin muuttanutta työväkeä, mikä selittää eroa.

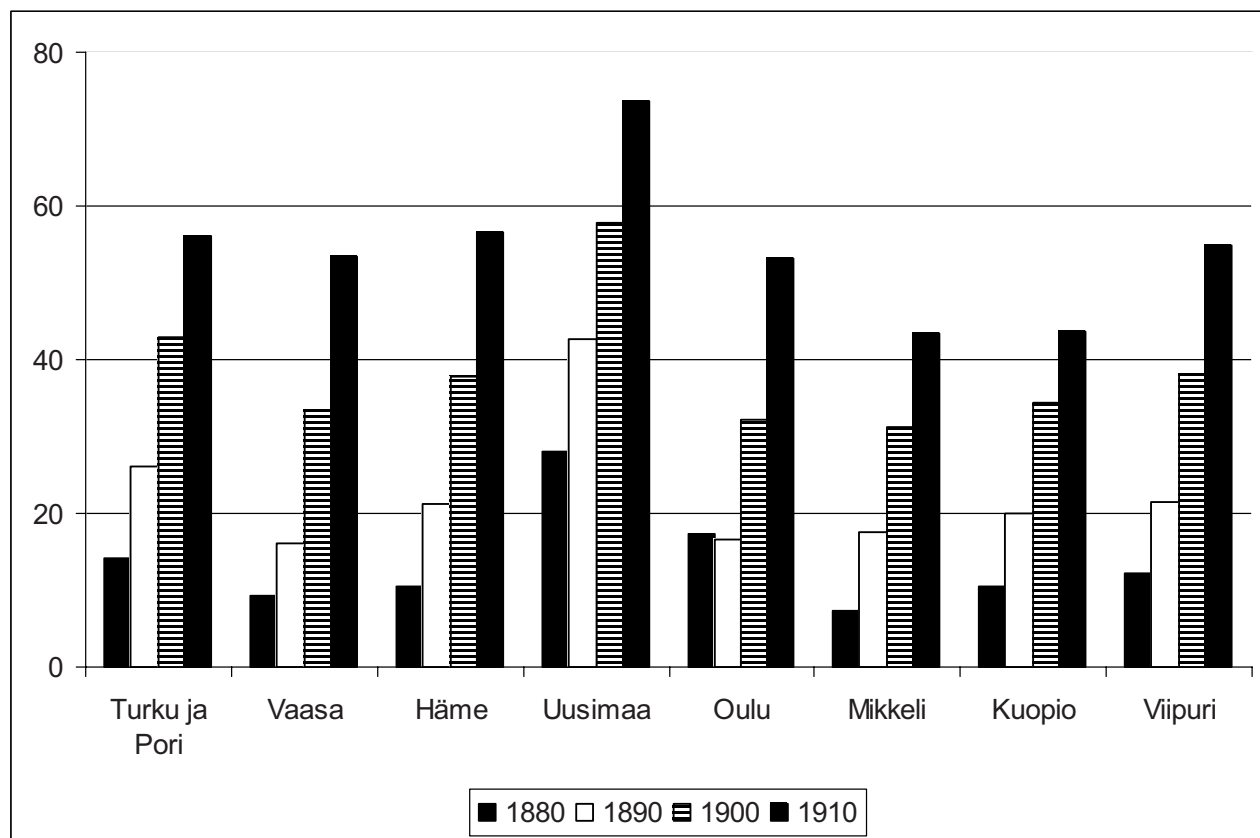
Miehet olivat selvästi kirjoitustaitoisempia kuin naiset, mutta toisaalta näkyy myös, että lukutaidottomia miehiä oli hieman enemmän kuin naisia, vaikka lukutaidottomuus oli enää hyvin harvinaista luterilaisen väestön keskuudessa. Selvä ero on havaittavissa vanhojen rannikkokaupunkien (Helsinki, Turku, Viipuri) ja Tampereen välillä, missä miesten ja naisten välinen ero oli merkittävästi suurempi kuin kolmessa muussa kaupungeissa.⁴²

Koko maan kirjoitustaitoisten osuus on alhaisempi kuin Uudenmaan läänissä viisi vuotta aikaisemmin mutta hieman korkeampi kuin läänin maaseudun asukkaiden taso tuolloin. Eri lääneistä Uusimaan ja Turun ja Porin läänin asukkaiden lukitaidot olivat koko maan keskitason yläpuolella, ja Viipurin lääni edusti keskitasoa. (Kuvio 4). Muualla kirjoitustaito oli heikompaa. Viipurin ja Kuopion lääneissä lukutaidottomia oli

vielä muita läänejä enemmän, mikä johtui ortodoksiväestön osuudesta.

Kiinnostavaa on verrata Ahvenanmaan osalta ensimmäisen valtakunnallisen tilaston lukuja Böckerin taulukoihin 1830-luvulta. Tiedot osoittavat, että Ahvenanmaalla kirjoitustaito oli edelleen muuta maata yleisempää lukuun ottamatta etäisiä saaria, Kökaria ja Sottungaa. Maarianhaminan lisäksi yli puolet asukkaista oli kirjoitustaitoisia Föglössä ja Lumparlandissa, ja myös Hammarlandin ja Jomalan luvut olivat korkeita. Muuallakin Ahvenanmaan mantereella noin viidesosa väestöstä osasi kirjoittaa. Vaikka miesten osuudet olivat naisia selvästi korkeampia, myös naisten kirjoitustaito oli useissa pitäjissä keskimääräistä tavallisempaa. Kirjoitustaito Ahvenanmaalla oli vuoden 1880 tilastojen valossa muuta maata

42. SVT VI:8 Väenlasku Helsingissä 1.10.1880, taulu 9 ja 10 a ja b; SVT VI:11 Suomen väliluku 31.12.1880, liite: Väenlasku kaupungeissa 1.10.1880.

Kuvio 4. Luku- ja kirjoitustaitoisen osuus eri lääneissä 1880–1910 (%)

Lähde: SVT VI: 29 Pääpiirteet Suomen väestötilastosta 1750–1890, I, Taulu 71; SVT VI:37 Katsaus Suomen väkilukuun 31.12.1900, s. 90–92; SVT VI:45 Katsaus Suomen väkilukuun 31.12.1910, s. 140. Osuudet on laskettu vuosina 1880–1890 10 vuotta täyttäneistä ja 1900–1910 15 vuotta täyttäneistä.

tavallisempaa, joten siitä voitaisiin myös päätellä, että Böckerin keräämät tiedot antoivat kehityksestä oikeansuuntaisen kuvan.

On vaikeaa arvioida, mistä syystä Ahvenanmaa näyttäytyi tilastoissa Manner-Suomea edistyneempänä alueena ja kuinka paljon tähän vaikutti Ruotsin läheisyys. Kyse on todennäköisesti useasta samaan suuntaan vaikuttaneesta tekijästä. Yksi näistä oli merenkulku, sillä yhteydenpito omaisiin saattoi herättää halun itsenäiseen kirjoittamiseen, vaikka esimerkiksi laivoilla oli aina joku, joka osasi kirjoittaa terveiset toisten puolesta. Ahvenanmaan pitäjät olivat melko pieniä, joten satunnaiset tekijät saattoivat kasvattaa yhden pitäjän lukuja, mutta kokonaiskuva on kuitenkin selvä. Ahvenanmaalla kirjoitustaito oli kehittynyt riippumatta kansakouluista, joita sinne alettiin perustaa vasta 1870-luvulla. Kiertokoulujakaan ei tuossa vaiheessa ollut joka seurakunnassa, vaan pääosin lapsia opetettiin kotona.⁴³

Luku- ja kirjoitustaidon kehitystä tarkastellaan seuraavassa hienopiirteisemmin ottamalla suurennuslasin alle nykyisen Kymenlaakson maakunnan alue.⁴⁴ Osaksi se kuului Uudenmaan lääniin ja osaksi Viipurin lääniin. Alue edustaa toisaalta Etelä-Suomea, mutta toisaalta se oli sekä Helsingin että Viipurin näkökulmasta periferiaa. Se oli kehittyvää seutua 1871 avatun Pietarin radan ja Kymijoen varrelle kasvavien teollisuustaaajamien takia, mutta modernisaatio oli alullaan ja Kotkan kaupunki perustettu vasta 1878.

Kymenlaakson läntiset kunnat, Anjala, Elimäki ja Iitti, olivat mukana jo vuoden 1875 Uudenmaan lääniä koskevassa selvityksessä. Tiedot eivät ole kuitenkaan aivan vertailukelpoiset, koska edellisen vuoden tilastot oli laadittu yli 15-vuotiaista ja 1880 mukana olivat kaikki yli 10-vuotiaat. Tuloksena oli se, että 1875 kirjoitustaitoisten suhteelliset osuudet olivat jonkin verran suuremmat kuin 1880.⁴⁵ Tämä myös kertoo

siitä, että kansakoulu ei ollut vielä niin yleistynyt, että suuri joukko alle 15-vuotiaista olisi jo hankkinut kirjoitustaidon.

Haminassa luku- ja kirjoitustaitoisten osuus ylitti kolmasosan yli 10-vuotiaista, mikä on koko maan kaupunkilaisiin verrattuna alhainen luku. Maalaiskunnissa kirjoitustaitoisten osuus jäi alle kymmeneen prosenttiin Suursaaren ja Tytärsaaren seurakuntaan lukuun ottamatta. Siellä kirjoitustaitoisten osuus kohosi peräti 23,3 prosenttiin, mikä johtunee siitä, että monien saarelaisien ammatit liittyivät luotsitoimintaan, kauppaan ja merenkulkuun ja vaativat kirjallisia taitoja. Kirjoitustaitoisten joukossa oli vain kaksi naista.

Luku- ja kirjoitustaitoisten osuudet Kymenlaakson kunnissa liikkuvat yleensä viiden ja kymmenen prosentin välillä. Kymissä, jonka seurakuntaan myös Kotkan kaupunki tuossa vaiheessa kuului, kirjoitustaitoisia oli 9,7 prosenttia. Alhaisin kirjoitustaitoisten osuus oli Pyhtäällä (3,5 %), jossa heikkoon tasoon on saattanut vaikuttaa se, että suomenkielistä opetusta oli niukasti saatavilla. Kunta oli enemmistöltään ruotsinkielinen, mutta suomalaisväestön osuus oli kuitenkin huomattava. Vertailuna mainittakoon, että Suur-Huittisten alueen kunnissa kirjoitustaitoisten osuus vaihteli myös suuresti, mutta sielläkin maatalousvaltaisissa pitäjissä osuus 1880 oli 5–10 prosentin luokkaa.⁴⁶

Kymenlaakson osalta kirjoitustaidon omaksumista voidaan tarkastella myös suhteessa koulutukseen, jota osoittavia tilastoja julkaistiin 1877. Nekin on laadittu papiston kertomusten pohjalta, ja niihin sisältyy tieto siitä, kuinka moni 7–16-vuotiaista lapsista kävi kansakoulua, osallistui muuhun muodolliseen opetukseen tai sai kotiopetusta. Koko maan tasolla vain 4,4 prosenttia lapsista oli kansakouluissa, mutta alkuopetukseen osallistui runsaat 40 prosenttia lapsista. Haminalaisista lapsista kansakoulussa oli jo yli puolet, mutta muualla koulua käytiin paljon harvemmin. Poikkeuksena oli Anjala, jossa kansakouluun lähetettiin viidesosa lapsista. Siellä oli toiminut alkeisopetusta antanut Reginakoulu jo vuodesta 1803 lähtien.⁴⁷

Kirjoitustaitoisten sukupuolijako oli edelleen selvä. Koko Suomessa kirjoitustaitoisista oli miehiä 60 prosenttia. Lääneistä Turun ja Porin, Hämeen ja Viipurin läänit edustivat keskitasoa. Odotusten mukaisesti pienin ero sukupuolten välillä oli Uudellamaalla, jossa naisten osuus oli lähes 46 prosenttia, ja suurin ero oli Kuopion läänissä, jossa kirjoittavia naisia oli vain vajaat 30 prosenttia kaikista kirjoitustaitoisista. Kymenlaakson kunnissa kaksi kolmasosaa kirjoitustaitoisista oli miehiä. Haminassa sukupuolten väliset erot olivat melko pienet, mutta esimerkiksi heti naapurissa Vehkalahdella miesten osuus oli peräti kolme neljäsosaa kirjoitustaitoisista. Kielen vaikutusta rahvaan kirjoitustaitoon Kymenlaaksossa voidaan tarkastella Pyhtäällä, jossa oli suunnilleen yhtä paljon suomen- ja ruotsinkielistä yli 15-vuotiaista väestöä. Kirjoitustaitoisia ruotsinkielisistä oli 5,4 prosenttia ja suomenkielisistä vain 1,3 prosenttia, mutta ero ei ole valtavan suuri, sillä paikkakunnan sivistyneistö nosti ruotsinkielisten osuutta. Kummassakin kieliryhmässä oli lähes yhtä paljon lukutaidottomiksi merkittyjä.

Alueelliset erot rintamaiden ja syrjäseutujen välillä olivat melkoisia, mutta jatkosakin suurin ero säilyi kaupunkien ja muiden taajamien sekä maaseudun välillä. Kun kaupunkilaisista 1880 kirjoitustaitoisia oli runsaasti puolet, kymmenen vuotta myöhemmin heidän osuutensa oli lähes kaksi kolmasosaa. Silti kasvu maaseudulla oli nopeampaa, sillä 1880-luvun kuluessa kirjoitustaitoisten osuus maaseudulla puolitoistakertaistui.⁴⁸

43. SVT X:5 Luettelo lasten opetuksesta Suomen Evankelis-Lutherilaisissa seurakunnissa vuonna 1877. Papiston kertomusten mukaan.

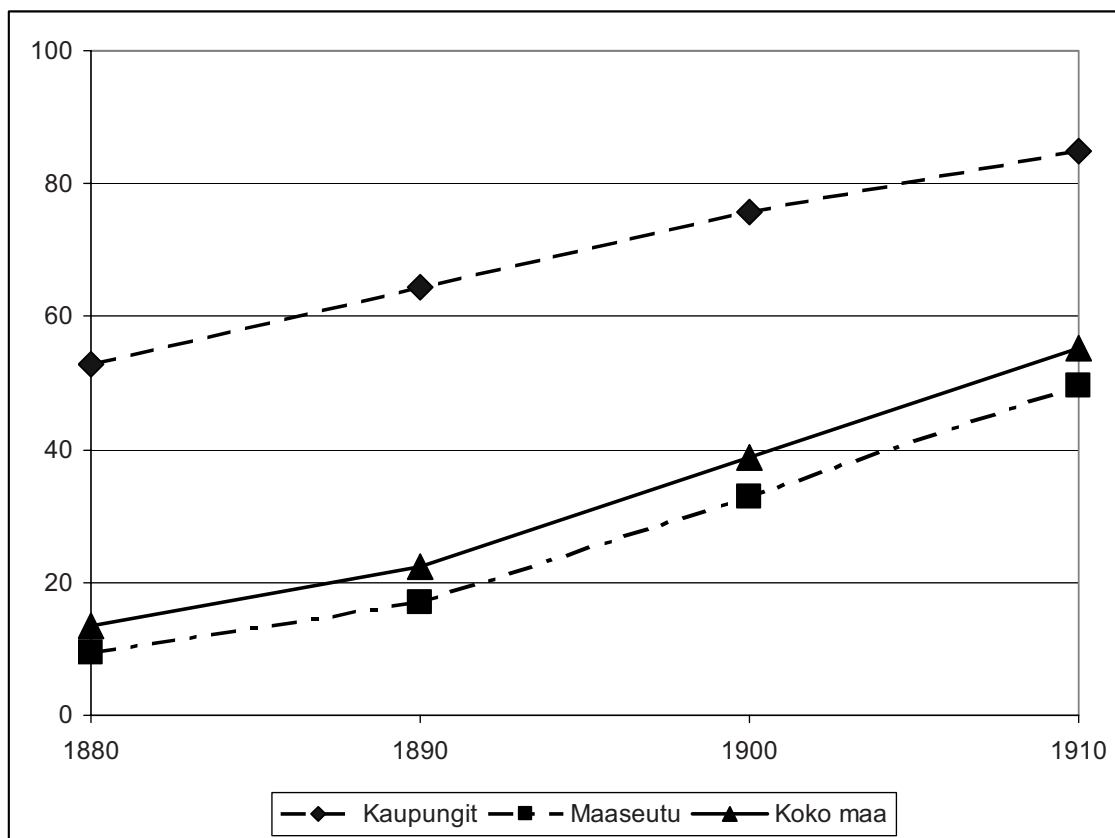
44. Kymenlaakson seurakuntien väkilukutaulut 1880. Mikrokortit, Tilastokirjasto.

45. Luku- ja kirjoitustaitoisten osuus Anjalassa 1875: 11,6 % (1880: 8,2 %), Elimäellä 10,1 % (5,3 %), Iitissä ja Jaalassa yhdessä 8,6 (7,3 %). Vuonna 1875 Iitti ja Jaala on käsitelty vielä yhdessä, mutta 1880 eri kuntina.

46. Raimo Viikki (1990), *Suur-Huittisten historia III,2: Väestö, matrikelit, tilastot*. Jyväskylä, 562–563.

47. SVT X:5, lasten opetuksesta 1877; Melin (1977) 240; Oksanen (1981) 355–359.

48. SVT VI:29 Pääpiirteet Suomen väestötilastosta 1750–1890, I, Väestön tila, Taulu 71.

Kuvio 5. Luku- ja kirjoitustaitoisten osuus väestöstä 1880–1910 (%)

Lähteet: SVT VI: 29, 1750–1890, I, taulu 71 ja VI:37, 1900, s. 90–92 ja VI:45, 1910, s. 140. Osuudet on laskettu 1880–1890 10 vuotta täyttäneistä ja 1900–1910 15 vuotta täyttäneistä.

Kirjoitustaidon kehityksen vertaaminen aikaisempaan vaiheeseen vaikeutuu hieman 1900-luvun taitteessa sikäli, että vuoden 1900 väestönlaskennassa kerättiin sivistystasoa kuvaavat tiedot 15 vuotta täyttäneiden osalta.⁴⁹ Tämä rajausta antaa aikaisempaa vaihetta paremman kuvan siitä, kuinka hyvin aikuisväestö oli omaksunut lukitaidot. Koko maan kirjoitustaitoisten osuus oli vajaat 40 prosenttia, mutta kaupunkilaisista jo kolme neljäsosaa oli kirjoitustaitoisia. (Kuvio 5). Myös maalaisväestön kirjoitustaito lisääntyi 1890-luvulla tasaisesti. Vuonna 1910 jo yli puolet väestöstä hallitsi sekä kirjoittamisen että lukemisen, mutta edelleenkin eroa oli miesten ja naisten välillä. Erityisesti maaseudun naiset kirjoittivat heikommin kuin miehet. 1900-luvun alussa itäisen Suomen osalta jatkuu tilastoissa edelleen ero luterilaisen ja ortodoksiväestön välillä. Viipurin läänissä oli lukutaidottomia 3,6 prosenttia 15 vuotta täyttäneistä ja Kuopion läänissäkin luku oli lähellä puoltatoista prosenttia,

kun vastaava luku muualla maassa oli jo alle prosentin luokkaa.⁵⁰

Kirjallisten perustaitojen jatkuvaan paranemiseen 1900-luvulla vaikutti luonnollisesti 1921 voimaan tullut oppivelvollisuus, mutta se ei tehnyt vanhoista kirjoitustaidottomista ihmisistä kirjoitustaitoisia, vaan kehitti nuorten ikäluokkien taitoja. Vasta luonnollisen poistuman kautta tilastollinen kuva muuttui niin, että Suomessa 1900-luvun puolivälissä sekä luku- että kirjoitustaidosta tuli kansakunnan tasolla yleisesti omaksuttu kansalaisten perustaito.⁵¹

Mikä innosti oppimaan?

Luku- ja kirjoitustaitoa on usein lähestytty formaalisena taitona, ja niiden käytännöllisten tavoitteiden merkitystä oppimisprosessiin vaikuttaneina tekijöinä on painotettu vähemmän. Jonkintasoinen formaalinen lukutaito oli Suomessa 1800-luvulla yleinen, mutta siirtyminen funktionaaliseen lukemiseen ja kirjoittamiseen vaatii taustakseen

yhteiskunnan sosioekonomisten olosuhteiden muuttumisen sellaisiksi, että ne edellyttävät tai vaativat sopeutumista kirjalliseen kulttuuriin. Siihen tarvitaan lukemiskulttuurin muuttumista hartaudenharjoituksesta palvelemaan ihmisten käytännöllisiä tai viihdyttäviä tarpeita. Edelleen tarvitaan tilanne, jossa kirjoittaminen ei ole vain kirjainten piirtämistä vaan sanomien välittämistä.

Kysymykseen siitä, missä vaiheessa Suomessa siirryttiin formaalisesta lukutaidosta funktionaalisiin taitoihin, on tilastoaineiston perusteella vaikeaa vastata. Voidaan kuitenkin olettaa, että 1800-luvun lopulla sujuvasti lukeneet saattoivat aika vaivattomasti myös oppia kirjoittamaan, jos siihen syntyi jokin tarve. Perinteisen maalaisyhteisön arkipäivässä piit ja rengit eivät kirjoitustaitoa tarvinneet, eikä heillä usein ollut edes mahdollisuutta harjoitteluun. Työpäivät olivat pitkät ja väsyttävät, eikä heillä ollut harjoitteluun sopivaa tilaa eikä materiaaleja.⁵² Joskus saattoi kuitenkin tulla eteen tilanne, että piti laatia anomus viranomaisille tai nostaa kante käräjillä. Maaseudulla toimi joka kunnassa ruotsinkieltä osaava pitäjänkirjuri, nimismies, kruununvouti tai pappi, joka tarpeen vaatiessa auttoi rahvaan miehiä selviytymään asiakirjojen kaavoista tai muista kirjallisista tarpeista.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistossa tehty kartoitustyö⁵³ on osoittanut, että rahvaan miehet ja naiset tarttuivat kynään 1800-luvulla esimerkiksi raha-asioiden takia. Kalentereihin alettiin merkitä tärkeitä tapahtumia, havaintoja säätilasta ja vuodentulosta sekä henkilökohtaisia asioita. Myös yksityiskirjeitä on löytynyt. Kirjeen kirjoittaminen ei ollut tarpeen silloin, kun sukulaiset ja tuttavat asuivat suhteellisen lähekkäin ja kuulumisia voitiin vaihtaa kirkonmäellä ja tuttavien välityksellä. Kun ja työnhakuun lähdettiin taajamiin ja vähitellen muuttomatkat pitenevät jopa toiselle puolelle Suomea tai Amerikkaan saakka, kirjoittamisen motivaatio lisääntyi. Oli ryhdyttävä kirjeenvaihtoon, jos mieli saada tietoja omaisista. Kirjoittaminen tyydytti ihmisten käytännön tarpeita. Kirjeen kirjoittamisen tapa ja muoto olivat rahvaal-

lekin ilmeisesti tuttuja, sillä muutamat esimerkit osoittavat, että kirjoittaja päiväsi ja allekirjoitti kirjeensä ja käytti puhutteluja, vaikka hänen kielelliset taitonsa olisivat olleet puutteellisia.⁵⁴

Ennen 1800-lukua rahvaalle tarkoitettu – siis suomenkielinen – kirjallisuus oli sisällöltään pääosin uskonnollista. Almanakkoja alettiin julkaista 1600-luvulta lähtien, ja 1700-luvulla ilmestyi jonkin verran kansankielistä ”hyötykirjallisuutta”, jonka tarkoituksena oli valistaa kansaa muun muassa maatalouden alalta. Viihdyttävää luettavaa ei tarvittu, koska lukemista ei ollut tarkoitettu viihteeksi.

Viralliset julkaisut, kuten lait ja asetukset, eivät rahvaan näkökulmasta olleet kirjallista kulttuuria, sillä niitä ei kansan käsiin levinnyt kirjallisessa muodossa, vaan maallisetkin kuulutukset luettiin ääneen jumalanpalvelusten yhteydessä. Näin ne tulivat yleiseen tietoon ja noudatettaviksi. Arkki-veisut, jotka edustavat varhaista rahvaan viihdettä ja osaksi myös tiedonvälitystä, kuultiin usein suullisesti, vaikka halvasti painettua arkkikirjallisuutta sai myös ostaa markkinoilla muutamalla roposella.⁵⁵

Vasta kansallisuusliikkeen nousun vaikutuksesta suomankielisen kirjallisuuden määrä alkoi lisääntyä ja monipuolistua. Kansanvalistajien ideologiaan kuului koulutuksen ja kansan sivistystason parantaminen. Tar-

49. Suurimmissa kaupungeissa suoritettuna ja kyselyyn perustuneen väestölaskennan tiedot luku- ja kirjoitustaitoisista on ilmoitettu sekä yli 10-vuotiaista että yli 15-vuotiaista.

50. SVT VI:37 Katsaus Suomen väkilukuun 31.12.1900, 90–92 ja SVT VI:45, 1910, 140.

51. Vrt. Myllyntaus (1991) 117–119.

52. Laura Stark (2006), ’Kansallinen herääminen ja sosiaalinen nousu maaseudulla: Tuskaa ja toivoa varhaisissa omaelämäkerroissa’, teoksessa Hilikka Helsti, Laura Stark & Saara Tuomaala (toim.), *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*. SKS Toimituksia 1101. Helsinki: SKS, 79–81.

53. Kansankirjoittajat SKS:n arkistossa. Kommentoitu käsikirjoitusluettelo, laatinut Kaisa Kauranen.

54. Ks. esim. Leino-Kaukiainen (2005) 46–47.

55. Yrjö Varpio (1999), ’Suomenkielisen kirjallisuuden varhaisvaiheita’ ja Ilkka Mäkinen (1999), ’Lukemisen vallankumous’, teoksessa Yrjö Varpio & Liisi Huhtala (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria I: Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 724:1. Helsinki: SKS, 92–103, 163–165.

vittiin muutakin oppia kuin lukemisen, kirjoittamisen ja laskemisen perustaidot, tarvittiin myös luettavaa ja kirjoittajia, jotka saivat kansan kielen taipumaan hienopiinkin kirjallisiin vivahteisiin ja antamaan kansankielisen kirjallisen muodon tieteelliselle ajattelulle. Tässä yhteydessä ei ole syytä tarkastella yksityiskohtaisemmin tätä kehitystä.⁵⁶ Todettakoon vain, että suomenkielinen kulttuuri alkoi 1800-luvun puolivälissä nopeaan tahtiin muuttua suullisesta kirjalliseksi.

Valfrid Vasenius julkaisi 1878 suomalaisen kirjallisuuden bibliografian, jonka perusteella hän myös laskei ja taulukoi varhaisia suomenkielisiä kirjallisuutta. Vuoteen 1885 mennessä suomeksi oli julkaistu kaikkiaan lähes 3 000 teosta, joista melkein puolet oli ilmestynyt viimeisellä vuosikymmenellä. Julkaisuvauhti kiihtyi 1850-luvun puolivälin eli kielireskriptin päättymisen jälkeen. Se jatkui edelleen niin, että 1900-luvun taitteessa jo lähes kaksi kolmasosa kaikista julkaistuista kirjoista oli suomenkielisiä. 1800-luvun kuluessa myös kirjavalikoima kasvoi. Julkaisukenttää hallinnut hartauskirjallisuus sai tehdä tilaa, kun 1870-luvulla kaunokirjallisuus, oppikirjat ja monipuolinen suomenkielinen tietokirjallisuus nousivat julkaisumäärissä hartauskirjallisuuden ohi.⁵⁷

Suomenkielisen lehdistön kehitystrendit noudattelevat samaa linjaa kirjallisuuden kasvun kanssa. Sanoma- ja aikakauslehdet Suomessa jäivät 1700-luvulla yksittäisiksi kuriositeeteiksi, ja suomenkielisestä lehdistöstä voidaan puhua vasta 1830-luvulta lähtien. Ensimmäinen sanomalehti, jota myös tilattiin talonpoikaiskoteihin, oli *Maamiehen Ystävä*. Lehti oli opettava ja valistava, ja sillä oli tilaajia parhaimmillaan tuhatkunta.

Suomenkielisten lehtien varhaisin tilaajakunta oli paljolti papistoa, mutta talollisiakin joukkoon alkoi tulla. Kun menestyvällä suomenkielisellä lehdellä oli alkuun satoja tilaajia, 1870-luvulla alettiin puhua tuhansista tilaajista. Sanomalehtien koko levikki Suomessa oli 1833 vain 3 200 vuosikertaa, ja kymmenen vuotta myöhemmin 4 200 vuosikertaa. Luku kasvoi vuoteen 1860 mennessä 12 600 tilaajaan, mikä oli vielä

pieni verrattuna ylimpien säätyläisten ja kaupunkien porvariston määrään.⁵⁸

Suomenkielisten sanomalehtien lukumäärä ohitti 1880-luvun lopulla ruotsinkielisten lehtien määrän. Tilajakunnan osalta tiedot ovat edelleen katkelmallisia. Tiedetään kuitenkin, että vuonna 1875 sanomalehtiä tilattiin maassa kaikkiaan noin 27 000 vuosikertaa, ja seuraavan kymmenvuotisjakson kuluessa määrä yli kaksinkertaistui. Ilmestyneiden lehtivuosisikertojen määrä kasvoi 1800-luvun jälkipuoliskolla huomattavasti nopeammin kuin Suomen väkiluku. Sosiaalisesti lehtien tilaajakunta laajeni, kun kasvavan suomenkielisen sivistyneistön ohella suomenkieliset lehdet alkoivat kiinnostaa talonpoikaissäestöä. Ruotsinkieliset lehdet alkoivat levitä myös rannikkopitäjien talollisten keskuuteen. Lehdistön kasvuvauhti vain kiihtyi, niin että 1900-luvun taitteeseen mennessä sanomalehtien kokonaislevikki lähes nelinkertaistui. Tuon jakson aikana lehdistö löysi tiensä jo maaseudun torppiin ja kaupunkien kasvavan työväestön käsiin.

Vuonna 1880 sanoma- ja aikakauslehtien kokonaislevikki Suomessa oli vajaat 96 000 vuosikertaa. Enemmän kuin kansakoulun oppimäärän suorittaneita suomalaisia oli tuossa vaiheessa vajaat 30 000 henkeä ja muita luku- ja kirjoitustaitoisia noin 175 000. Tämä tarkoittaa keskimäärin 2,1 henkeä lehtivuosisikertaa kohden. Kaksi lukutaitoista ei tosin aina lukenut yhtä lehteä, vaan oli ruokakuntia, joihin tuli useita lehtiä, ja toisia, joihin niitä ei tilattu lainkaan. Lehdet myös kiersivät kädestä käteen, ja niitä luettiin kirjastoissa ja erikokoisissa lukurenkaissa. Lukitaitoisuuden kasvu käy kuitenkin varsin hyvin yhteen lehtiä kohtaan tunnetun kiinnostuksen kanssa.

Taulukossa 1 on verrattu tietoja Uudenmaan läänissä levinneistä lehdistä luku- ja kirjoitustaitoisten määrään. Ongelmia aiheuttaa se, että kaikista kunnista ei löydy molempia tietoja, mutta läänin tasolla luvut ovat ainakin suuntaa antavia. Uudenmaan läänissä levisi tuossa vaiheessa vajaat 30 prosenttia maan lehdistä. Kaupungeissa oli yhtä lehtivuosisikertaa kohden noin 2,5 yli 15-vuotiasta tilaajaa, kun vastaava luku

Taulukko 1. Uudenmaan läänissä levinneet lehdet ja luku- sekä kirjoitustaitoiset 1875

	Lehtivuosisikertoja			Luku- ja kirjoitustaitoiset		
	Ruots.	Suom.	Yhteensä	Ruots.	Suom.	Yhteensä
Kaupungit	4856	694	5 550	12 135	1 689	13 824
Maaseutu	1 421	763	2 184	5 770	2 752	8 522
Kaikki yhteensä	6 277	1 457	7 734	17 905	4 441	22 346

Lähde: Uudenmaan läänin kuvernöörinkertomus 1871–1875, liitetaulukot 38–41, foliot 539–544. Lehtivuosisikertoja ei ole eroteltu sanoma- ja aikakauslehtiin.

maaseudulla oli 3,9. Ruotsinkielisten kirjalliset taidot olivat paremmat, ja sillä kielellä ilmestyi myös enemmän lehtiä. Ne suomenkieliset, jotka maaseudulla todella hallitsivat kirjalliset taidot, olivat hieman innokkaampia lehtien tilaajia kuin ruotsinkieliset.

Kirjalliseen kulttuuriin

Suomenkielisen kirjallisen toiminnan ja luku- sekä kirjoitustaidon kehittyminen 1800-luvun jälkipuoliskolla osoittaa, että nämä asiat kulkivat rinta rinnan ja että taitojen kehittäminen oli lähtenyt liikkeelle jo ennen kuin kansakoulun vaikutus alkoi tuntua yhteiskunnassa. Koulu kuitenkin kiihdytti kehityksen vauhtia niin, että kirjallisen kulttuurin läpimurtovaihe Suomessa ajoittuu 1800-luvun kolmelle viimeiselle vuosikymmenelle.

Kirjoitustaito ei levinnyt tasajalkaa koko maassa, vaan alueelliset erot olivat hyvin suuria. Selvin ero oli kaupunkien ja maaseudun välillä, mutta rannikko ja sisämaa kehittyivät myös eri tahtiin samoin kuin Länsi- ja Itä-Suomi. Siellä missä kanssakäyminen ulkomaailman kanssa oli vilkkainta, kirjalliset taidot otettiin aikaisemmin haltuun verrattuna syrjäseutuihin. Taitoa vahvasti oletettavasti myös kirjoitustaitoisten lisääntyminen, niin että naapurikin tunsu tarvetta tarttua kynään. Maaseudun rahvaan keskuudessa kieli ei välttämättä ollut sinänsä erottava tekijä, vaan sitä enemmän merkitsi seudun elinkeinorakenne ja siihen liittyvä kirjallistuminen.

Kirkollinen kansanopetus luterilaisissa seurakunnissa oli luonut hyvän pohjan, ja kansakoulu yhtenäisti sitten 1900-luvun tait-

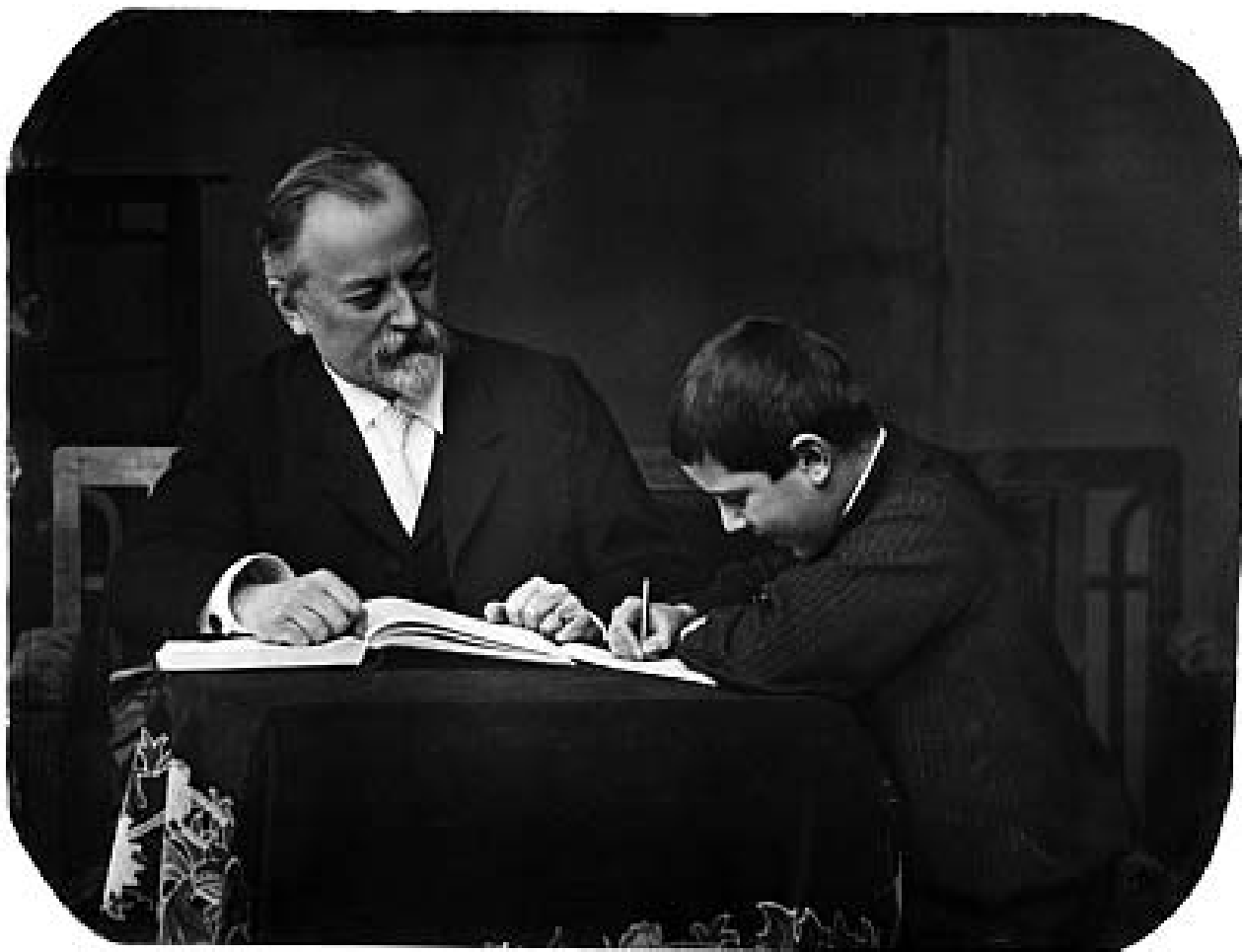
teessa oppimiskehityksen maassa ja tasa-arvoisesti nuorten ikäluokkien mahdollisuuksia hyödyntää uusia taitojaan. Vanhimmat polvet eivät uusia taitoja enää välttämättä omaksuneet.

Muuttoliike mursi perinteiset siteet maaseudun ihmisten välillä ja edisti kirjoittamista. Kirjallinen viestintä oli 1900-luvulla pitkään ainoa mahdollisuus pitää yllä katkeamassa olleita perhe- ja ystävyysuhteita. Murrosvaiheessa vanhat kristilliset arvot korvautuivat uusilla, ja papiston ote seurakuntalaisista heikkeni. Monet uudet aatteet ja virtaukset pakottivat ihmiset perehtymään asioihin omakohtaisesti ja muovaamaan mielipiteitään maailmankatsomuksellisista ja poliittisista kysymyksistä. Sosialismi toi 1900-luvun taitteessa aatteelliset kysymykset torppiin, renkitupiin ja työläiskoteihin. Lukitaidot auttoivat hahmottamaan muuttuvaa maailmaa.

56. Kehitystä on viimeksi tutkittu muun muassa seuraavissa teoksissa Katja Huumo (2005), *Perkeleen kieli*: Suomen kieli ja poliittisesti korrekti tiede 1800-luvulla. Bidrag avkännedom av Finlands natur och folk 166. Helsinki: Suomen Tiedeseura; Irma Sulkunen (2004), *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892*. SKS Toimituksia 952. Helsinki: SKS; Cecilia af Forselles-Riska [s.a. 2006], *Painettu sana Suomessa 1831*. SKS:n kirjaston julkaisuja 19. Helsinki: SKS, 17–24; H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki j& Outi Paloposki (toim.) (2007), *Suomenoskirjallisuuden historia 1–2*. SKS Toimituksia 1084, 1112. SKS, Helsinki 2007.

57. Valfrid Vasenius (1887), 'Kirjallisuuden tilastoa'. *Valvoja* 7, 130–133; Unto Lappi (1970), *Kirja kirjasta*. Porvoo: WSOY, 29.

58. Päiviö Tommila (1988), 'Yhdestä lehdestä lehdistöksi 1809–1859', teoksessa Päiviö Tommila & Eeva-Liisa Aalto (toim.), *Suomen lehdistön historia 1: Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Kuopio: Kustannuskiila, 124–143, 236–238.

*Kauppaneuvos Wilhelm Hackman (1842–1925) opettaa tyttärensä kirjoittamaan. Museo-
virasto.*

Sanomalehdistön leviäminen kaikkiin sosiaaliryhmiin tapahtui Suomessa autonomian kauden loppuun mennessä.⁵⁹ Aikaraja sopii varsin hyvin yhteen myös muun kirjallisuuden kasvun kanssa. Luettavaa alkoi olla tarjolla suomenkielellä jo jokaisen makuun. Lehdet ja kirjat eivät olleet enää vain sivistäviä, opettavia tai hengellisesti kohottavia, vaan viihteellisyys valtasi alaa. Samalla koko lukemisen kulttuuri muuttui. Alettiin hyväksyä se, että lukeminen oli harrastus ja että kirjallisuus saattoi tuottaa lukijalle mielihyvää.

Snellmanilaisen käsityksen mukaan luku-, kirjoitus- ja laskutaito sekä perustiedot oman

maan yhteiskunnasta, historiasta ja maantieteestä muodostivat pohjan poliittisten oikeuksien laajentamiselle ja alamaisten kasvulle moderniin kansalaisuuteen. Suomen itsenäistyessä valtaosa kansaa oli jo omaksumanut perustaidot, ja tuossa vaiheessa kansalaisten oikeuksia ja mahdollisuuksia laajennettiin myös monin tavoin. Tasa-arvoisempi elämä kansalaisena saattoi alkaa. ■

59. Päiviö Tommila (1988), 'Suomen sanomalehdistön kehityslinjat', teoksessa Päiviö Tommila & Eeva-Liisa Aalto (toim.), *Suomen lehdistön historia 3: Sanomalehdistö sodan murroksesta 1980-luvulle*. Kuopio: Kustannuskiila, 489–490.